

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών
— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΔΗΜΟΣΙΟ ΔΙΚΑΙΟ – ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ
ΔΙΚΑΙΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΕΤΟΣ: 2020-2021

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
της Εμμανουέλας Πιτσώνη του Στυλιανού
A.M.: 7340011420017

**Νομική αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής: η παραβίαση των
ανθρωπίνων δικαιωμάτων ως νομική βάση προσφυγής στη
Δικαιοσύνη**

Επιβλέποντες:

- α) Καθηγητής Γ. Δελλής
- β) Καθηγήτρια Γλ. Σιούτη
- γ) Αναπληρώτρια Καθ. Α. Ηλιάδου

Αθήνα, Νοέμβριος 2021

Copyright © *Εμμανουέλα Πιτσώνη*, Νοέμβριος 2021

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα.

Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτήν την εργασία εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

*Θερμές ευχαριστίες στην κα
Πουϊκλή Κλεονίκη για την πολύτιμη
βοήθεια και καθοδήγησή της*

Περιεχόμενα

Συντομογραφίες.....	5
Εισαγωγή.....	6
Μέρος Ι: Η νομική αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής από την διεθνή και ευρωπαϊκή κοινότητα:	
Α. Η κινητοποίηση της διεθνούς κοινότητας.....	10
Β. Η συνδιάσκεψη του Ρίο το 1992.....	12
Γ. Το Πρωτόκολλο του Κιότο.....	14
Δ. Αποτίμηση του Πρωτοκόλλου του Κιότο.....	15
Ε. Οι διαπραγματεύσεις έως το Παρίσι.....	17
ΣΤ. Η Συμφωνία των Παρισίων.....	18
Ζ. Αξιολόγηση της Συμφωνίας των Παρισίων.....	20
Η. Η φιλόδοξη πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης.....	22
Μέρος ΙΙ: Η αναγνώριση της σύνδεσης κλιματικής αλλαγής – ανθρωπίνων δικαιωμάτων.....	18
Μέρος ΙΙΙ: Κλιματικές Υποθέσεις Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων.....	22
Α. Υποθέσεις με θετική έκβαση:	
1. Ίδρυμα Urgenda κατά Ολλανδικού Κράτους:	
<i>i. Σύνοψη της υπόθεσης.....</i>	<i>31</i>
<i>ii. Τα επιχειρήματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων.....</i>	<i>33</i>
<i>iii. Η κρίση του δικαστηρίου.....</i>	<i>35</i>
2. Klimazaak κατά Βελγίου και λοιπών:	
<i>i. Σύνοψη της υπόθεσης.....</i>	<i>38</i>
<i>ii. Τα επιχειρήματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων.....</i>	<i>39</i>
<i>iii. Η κρίση του δικαστηρίου.....</i>	<i>40</i>
Β. Υποθέσεις που απορρίφθηκαν:	
1. Armando Ferrao Carcalho και λοιποί κατά Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και Συμβουλίου (Peoples Climate Case):	
<i>i. Σύνοψη της υπόθεσης.....</i>	<i>42</i>
<i>ii. Τα επιχειρήματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων.....</i>	<i>43</i>
<i>iii. Η κρίση του δικαστηρίου.....</i>	<i>45</i>
2. Ένωση Ελβετών Ηλικιωμένων Γυναικών για την Προστασία του Κλίματος κατά Ελβετικού Ομοσπονδιακού Συμβουλίου και λοιπών (KlimaSeniorinnen):	
<i>i. Σύνοψη της υπόθεσης.....</i>	<i>47</i>
<i>ii. Τα επιχειρήματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων.....</i>	<i>48</i>
<i>iii. Η κρίση του δικαστηρίου.....</i>	<i>49</i>
Γ. Υποθέσεις που εκκρεμούν:	
1. Duarte Agostinho και λοιποί κατά Πορτογαλίας και 32 κρατών:	
<i>i. Σύνοψη της υπόθεσης.....</i>	<i>51</i>
<i>ii. Τα επιχειρήματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων.....</i>	<i>52</i>
Επίλογος – Συμπεράσματα.....	55
Βιβλιογραφία.....	57

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΕΔΔΑ	Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων
ΔΕΕ	Δικαστήριο Ευρωπαϊκής Ένωσης
ΕΕ	Ευρωπαϊκή Ένωση
ΣΕΔΕ	Σύστημα Εμπορίας Δικαιωμάτων Εκπομπών
ΜΣΠΑ	Μηχανισμός Συνοριακής Προσαρμογής Άνθρακα
IPCC	Intergovernmental Panel on Climate Change
UNEP	United Nations Environment Programme
UNFCCC	United Nations Framework Convention on Climate Change
COP	Conference of the Parties
NDCs	National Determined Contributions
NAPs	National Adaptation Plans
ΟΗΕ	Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών
ΜΚΟ	Μη Κυβερνητική Οργάνωση
παρ.	Παράγραφος
επ.	Επόμενα
Βλ.	Βλέπε
Αρ.	Άρθρο
Σελ.	Σελίδα
ΣΛΕΕ	Συνθήκη για την Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης
ΧΘΔ ΕΕ	Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων Ευρωπαϊκής Ένωσης

Εισαγωγή

Η αλλαγή του κλίματος είναι πλέον μια αδιαμφισβήτητη πραγματικότητα. Ακραία καιρικά φαινόμενα, ως αποτέλεσμα της υπερθέρμανσης του πλανήτη, εμφανίζονται όλο και συχνότερα και με μεγαλύτερη ένταση τις τελευταίες δεκαετίες. Πρωτοφανή κύματα καύσωνα και ανεξέλεγκτες πυρκαγιές, καθώς και έντονες βροχοπτώσεις και πλημμύρες παρατηρούνται σε πολλές περιοχές του πλανήτη. Ταυτόχρονα, το λιώσιμο των πάγων με μεγαλύτερη ταχύτητα από την αναμενόμενη, οδηγεί, με τη σειρά του, σε σημαντική άνοδο της στάθμης της θάλασσας, απειλώντας παράκτιες περιοχές και πληθυσμούς.

Τί είναι όμως η κλιματική αλλαγή και πώς ορίζεται από την επιστημονική κοινότητα; Πρόκειται για μια μακροπρόθεσμη αλλαγή στα μέσα πρότυπα καιρού που καθορίζουν το τοπικό, περιφερειακό και παγκόσμιο κλίμα της Γης¹. Σύμφωνα, ειδικότερα, με την Διακυβερνητική Επιτροπή για την Κλιματική Αλλαγή (IPCC), το φαινόμενο αναφέρεται σε μια αλλαγή στην κατάσταση του κλίματος, η οποία μπορεί να προσδιοριστεί από αλλαγές στο μέσο όρο και την μεταβλητότητα των ιδιοτήτων του, και η οποία παραμένει για μια εκτεταμένη περίοδο, συνήθως δεκαετίες ή περισσότερο. Η αλλαγή αυτή μπορεί να οφείλεται σε φυσικές εσωτερικές διεργασίες ή εξωτερικούς παράγοντες, όπως διαμορφώσεις των ηλιακών κύκλων, ηφαιστειακές εκρήξεις και επίμονες ανθρωπογενείς αλλαγές στην σύνθεση της ατμόσφαιρας ή στην χρήση γης². Πρέπει να σημειωθεί ότι η Σύμβαση-Πλαίσιο των Ηνωμένων Εθνών για την κλιματική αλλαγή, ορίζει, στο άρθρο 1, το φαινόμενο ως μια αλλαγή του κλίματος που αποδίδεται, άμεσα ή έμμεσα, στην ανθρώπινη δραστηριότητα που μεταβάλλει τη σύνθεση της παγκόσμιας ατμόσφαιρας και η οποία προστίθεται στη φυσική μεταβλητότητα του κλίματος που παρατηρείται ανά συγκρίσιμες χρονικές περιόδους³. Η Σύμβαση-Πλαίσιο, λοιπόν, κάνει μια διάκριση ανάμεσα στην κλιματική αλλαγή που αποδίδεται σε ανθρώπινες δραστηριότητες που μεταβάλλουν την ατμοσφαιρική σύνθεση και στην κλιματική μεταβλητότητα που αποδίδεται σε φυσικά αίτια.

Δεν είναι, ωστόσο, η πρώτη φορά που παρατηρείται αλλαγή του κλίματος, καθώς το κλίμα της Γης έχει αλλάξει, κατά καιρούς, στην διάρκεια της ιστορίας του πλανήτη. Σύμφωνα με την NASA, τα τελευταία 650.000 χρόνια έχουν παρατηρηθεί 7 κύκλοι αύξησης και υποχώρησης παγετώνων, με το τέλος της τελευταίας εποχής των παγετώνων, πριν από περίπου 11.700 χρόνια, να σηματοδοτεί την αρχή της σύγχρονης κλιματικής εποχής. Η τρέχουσα, ωστόσο, αύξηση της παγκόσμιας θερμοκρασίας είναι ιδιαίτερης σημασίας, καθώς είναι αναμφισβήτητο το αποτέλεσμα της ανθρώπινης δραστηριότητας από τα μέσα του 20^{ου} αιώνα και έπειτα, και προχωράει με μία ταχύτητα που θεωρείται άνευ προηγουμένου εδώ και χιλιετίες. Το διοξείδιο του άνθρακα από την ανθρώπινη δραστηριότητα αυξάνεται πάνω από 250 φορές πιο γρήγορα από ό,τι από φυσικές πηγές, μετά από την τελευταία εποχή των παγετώνων⁴.

¹ Ορισμός της κλιματικής αλλαγής στην Παγκόσμια Ιστοσελίδα για την Κλιματική Αλλαγή της NASA, διαθέσιμος στο: <https://climate.nasa.gov/resources/global-warming-vs-climate-change/> [Τελευταία πρόσβαση: 15.11.2021].

² IPCC, (2012): *Glossary of terms. In: Managing the Risks of Extreme Events and Disasters to Advance Climate Change Adaptation* [Field, C.B., V. Barros, T.F. Stocker, D. Qin, D.J. Dokken, K.L. Ebi, M.D. Mastrandrea, K.J. Mach, G.-K. Plattner, S.K. Allen, M. Tignor, and P.M. Midgley (eds.)]. A Special Report of Working Groups I and II of the Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). Cambridge University Press, Cambridge, UK, and New York, NY, USA, σελ. 557, διαθέσιμο στο: https://archive.ipcc.ch/pdf/special-reports/srex/SREX-Annex_Glossary.pdf [Τελευταία πρόσβαση: 15.11.2021].

³ Σύμβαση-Πλαίσιο για την κλιματική αλλαγή (αγγλικό κείμενο), άρθρο 1 παρ. 2, διαθέσιμο στο: <https://ypen.gov.gr/wp-content/uploads/legacy/Files/Klimatiki%20Allagi/Symvasi%20Plaisio.pdf> [Τελευταία πρόσβαση: 15.11.2021].

⁴ *Climate Change: How do we know?*, NASA Global Climate Change, διαθέσιμο στο: <https://climate.nasa.gov/evidence/> [Τελευταία πρόσβαση: 15.11.2021].

Το πρώτο μέρος της 6^{ης} Έκθεσης Αξιολόγησης της IPCC που δημοσιεύτηκε τον Αύγουστο του 2021, επικαιροποιεί τα επιστημονικά δεδομένα για την υπερθέρμανση του πλανήτη, επιβεβαιώνοντας αυτό που ήταν ήδη γνωστό, ότι δηλαδή είναι αδιαμφισβήτητο ότι η ανθρώπινη επιρροή έχει ζεστάνει την ατμόσφαιρα, τον ωκεανό και τη γη. Σύμφωνα με τα δεδομένα της έκθεσης, η θερμοκρασία της επιφάνειας του πλανήτη τις πρώτες δύο δεκαετίες του 21^{ου} αιώνα (2001-2020) ήταν κατά 0,99 (0,84 – 1,10) °C υψηλότερη από το 1850-1900⁵ και θα ξεπεράσει τους 1,5 και 2 °C κατά την διάρκεια του αιώνα, εκτός αν σημειωθούν μεγάλες μειώσεις των εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα και άλλων αερίων θερμοκηπίου τις επόμενες δεκαετίες⁶.

Παράλληλα, είναι πλέον ευρέως αποδεκτό από την διεθνή κοινότητα, ότι η αύξηση της θερμοκρασίας της Γης και τα ακραία καιρικά φαινόμενα που την συνοδεύουν, αποτελούν σοβαρή απειλή για την απόλαυση και την άσκηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε όλο τον κόσμο. Τα Ηνωμένα Έθνη σημειώνουν ότι η ανθρωπογενής κλιματική αλλαγή είναι η μεγαλύτερη, πιο διάχυτη απειλή για το φυσικό περιβάλλον και τα ανθρώπινα δικαιώματα της εποχής μας⁷. Ο Εθνικός Οργανισμός Υγείας σημειώνει ότι η κλιματική αλλαγή θα επηρεάσει ορισμένες θεμελιώδεις προϋποθέσεις για την καλή υγεία, όπως τον καθαρό αέρα, το νερό, την επάρκεια και ποιότητα τροφίμων, καθώς και την εύρεση καταλύματος⁸, ενώ και ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας υπολογίζει περίπου 250.000 επιπλέον θανάτους εξαιτίας της κλιματικής αλλαγής, ετησίως, ανάμεσα στο 2030 και στο 2050⁹.

Χιλιάδες άνθρωποι και ακτιβιστές, σε ολόκληρο τον κόσμο, διαδηλώνουν επιδιώκοντας να αναδείξουν τις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής σε παγκόσμια κλίμακα και να κινητοποιήσουν τους πολιτικούς ηγέτες να αναλάβουν άμεση και αποτελεσματική δράση πριν να είναι αργά. Ζητούν να μπει τέλος στην εποχή των ορυκτών καυσίμων και διεκδικούν «κλιματική δικαιοσύνη» με τρόπο δίκαιο και ισότιμο, καθώς η αντιμετώπιση του φαινομένου επιβάλλει την προστασία των πιο ευάλωτων τμημάτων του πληθυσμού. Αποκορύφωμα των προσπαθειών κινητοποίησης της πολιτικής και νομοθετικής δράσης είναι η προσφυγή στα δικαστήρια. Σε πολλές χώρες του κόσμου, τόσο σε Ευρώπη, Αμερική, αλλά και σε Ασία και Αυστραλία, διαπιστώνεται σε παγκόσμια κλίμακα, η τάση μεταφοράς του αγώνα για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής στις αίθουσες δικαστηρίων. Ο αριθμός των αντιδικιών που εγείρουν νομικά ζητήματα σχετικά με την επιστήμη της κλιματικής αλλαγής αυξάνεται συνεχώς. Οι περισσότερες απόψεις συγκλίνουν στο ότι ο δικαστικός αγώνας ήρθε ως απάντηση στην αποτυχία των κυβερνήσεων να λάβουν αποτελεσματικά μέτρα για την αντιμετώπιση της κλιματικής κρίσης. Ένας άλλος λόγος που υποστηρίζεται στην θεωρία είναι ότι η άνοδος των κλιματικών υποθέσεων οφείλεται στην αυθεντία που ενέχει ο νομικός συλλογισμός μια δικαστικής απόφασης αναφορικά

⁵ IPCC, (2021), *Summary for Policymakers. In: Climate Change 2021: The Physical Science Basis. Contribution of Working Group I to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change* [Masson-Delmotte, V., P. Zhai, A. Pirani, S.L. Connors, C. Péan, S. Berger, N. Caud, Y. Chen, L. Goldfarb, M.I. Gomis, M. Huang, K. Leitzell, E. Lonnoy, J.B.R. Matthews, T.K. Maycock, T. Waterfield, O. Yelekçi, R. Yu, and B. Zhou (eds.)]. In Press., σελ. 5, παρ. A.1, διαθέσιμο στο: https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg1/downloads/report/IPCC_AR6_WGI_SPM_final.pdf [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

⁶ Βλ. ό.π., σελ. 17, παρ. B.1.

⁷ UNEP, (2015), *Climate Change and Human Rights*, σελ. 1, διαθέσιμο στο: [https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/9530/-Climate Change and Human Rights-climate-change.pdf?sequence=2&isAllowed=1](https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/9530/-Climate%20Change%20and%20Human%20Rights-climate-change.pdf?sequence=2&isAllowed=1) [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

⁸ Εθνικός Οργανισμός Υγείας, *Κλιματική Αλλαγή: Είμαστε στο παρά πέντε;*, σελ. 5, διαθέσιμο στο: <https://eody.gov.gr/wp-content/uploads/2019/05/klimatiki-allagi.pdf> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

⁹ Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας, (2014), *Quantitative risk assessment of the effects of climate change on selected causes of death, 2030s and 2050s*, σελ. 13, παράγραφος 1.3.

με το φαινόμενο της κλιματικής αλλαγής που οφείλεται σε ανθρωπογενείς παράγοντες, ένα φαινόμενο που αμφισβητήθηκε αρκετά και συνάντησε πολλούς αρνητές¹⁰. Μια δικαστική υπόθεση είναι μια σοβαρή δήλωση σχετικά με την πραγματικότητα της κλιματικής αλλαγής και τα δικαστήρια λειτουργούν ως φόρουμ για την κατανόηση του φαινομένου και την συμπαράγωγή των στοιχείων που το συνιστούν αλλά και των τρόπων με τους οποίους προσπαθεί η κοινωνία να το αντιμετωπίσει¹¹.

Πιο συγκεκριμένα, η «δικαστικοποίηση» της κλιματικής αλλαγής (Climate Change Litigation), ξεκίνησε στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής κατά την δεκαετία του 1980, αλλά πλέον έχει εξελιχθεί σε ένα αναπτυσσόμενο παγκόσμιο φαινόμενο, με τις περισσότερες υποθέσεις να τοποθετούνται στην χρονική περίοδο μετά το 2015. Σύμφωνα με τις βάσεις δεδομένων του Grantham Ινστιτούτου Έρευνας για την Κλιματική Αλλαγή και το Περιβάλλον και του United States Climate Litigation Database¹², έως τα τέλη Μαΐου 2021, 1.841 υποθέσεις σε όλο τον κόσμο έχουν παραπεμφθεί στα δικαστήρια. Από αυτές, οι 1.387 κατατέθηκαν ενώπιον δικαστηρίων στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής και οι 454 σε 39 άλλες χώρες και σε 13 διεθνή ή περιφερειακά δικαιοδοτικά όργανα, μεταξύ των οποίων και δικαστήρια της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Από αυτές, οι 1.006 κατατέθηκαν από το 2015 και έπειτα¹³. Γίνεται κατανοητό, με βάση τα ως άνω δεδομένα, ότι η «δικαστικοποίηση» της κλιματικής αλλαγής λαμβάνει ολοένα και μεγαλύτερες διαστάσεις, καθώς οι σχετικές υποθέσεις αυξάνονται και τα δικαστήρια καλούνται να διαδραματίσουν αποφασιστικό ρόλο στην παγκόσμια κλιματική κρίση.

Οι κλιματικές υποθέσεις μπορούν να διακριθούν σε εκείνες που διαδραματίζονται σε επίπεδο εθνικό, ήτοι υποβάλλονται ενώπιον εθνικών δικαστηρίων και σε εκείνες που διαδραματίζονται σε επίπεδο υπερεθνικό και υποβάλλονται σε διεθνή ή περιφερειακά δικαστικά όργανα, συμπεριλαμβανομένου του ΔΕΕ και του ΕΔΔΑ. Διακρίνονται, ακόμα, με βάση τους αντιδίκους εναντίον των οποίων στρέφονται. Έτσι, υπάρχουν περιπτώσεις στις οποίες μη κυβερνητικές οργανώσεις ή και ιδιώτες στρέφονται εναντίον κρατών ή λοιπών δημοσίων αρχών, διαμαρτυρόμενοι είτε για την πλήρη παράλειψη λήψης μέτρων αντιμετώπισης της κλιματικής αλλαγής, είτε για την παράλειψη λήψης φιλόδοξων στόχων και μέτρων. Άλλες υποθέσεις, στρέφονται εναντίον ιδιωτών και, κυρίως, μεγάλων εταιρειών, επιδιώκοντας να επηρεάσουν την εταιρική συμπεριφορά σε σχέση με την κλιματική αλλαγή, ή και να ευαισθητοποιήσουν το κοινό αναφορικά με την ευθύνη των μεγάλων εταιρειών που ιστορικά εκπέμπουν τις υψηλότερες εκπομπές. Αυτές οι εταιρείες χαρακτηρίζονται ως μεγάλες εταιρείες άνθρακα (Carbon Majors)¹⁴. Τέλος, υπάρχουν ένδικα βοηθήματα που στρέφονται κατά κρατικών αποφάσεων αδειοδότησης για δραστηριότητες που οδηγούν σε αυξημένες εκπομπές αερίων θερμοκηπίου κατά παράβαση δεσμεύσεων ασφαλούς ορίου εκπομπών, όπως αποφάσεις για την αποψίλωση δασών, την έγκριση

¹⁰ E. Fisher, (2013), *Climate change litigation, obsession and expertise: reflecting on the scholarly response to Massachusetts v. EPA*, University of Denver, Law and Policy, σελ.. 241.

¹¹ Ν. Τσοκανάς, (2020), *Η δικαστική αντιμετώπιση των φυσικών καταστροφών που οφείλονται στην κλιματική αλλαγή σε ΗΠΑ και Ευρώπη*, Διοικητική Δίκη 1/2020, Εκδόσεις Σάκκουλα: Αθήνα – Θεσσαλονίκη, σελ. 92.

¹² Το U.S. climate change litigation, που υποστηρίζεται από το Sabin Center for climate change law του Πανεπιστημίου Columbia Law School, διαθέσιμο στο: <http://climatecasechart.com/climate-change-litigation/us-climate-change-litigation/> και το Climate change laws of the world, Grantham research institute on climate change and the environment του πανεπιστημίου LSE διαθέσιμο στο: <https://climate-laws.org>, αποτελούν τις μεγαλύτερες παγκόσμιες βάσεις δεδομένων για τις υποθέσεις κλιματικής αλλαγής έως σήμερα.

¹³ Setzer J., Higham C., (2021), *Global trends in climate change litigation: 2021 snapshot, Policy report*, London: Grantham Research Institute on Climate Change and the Environment and Centre for Climate Change Economics and Policy, London School of Economics and Political Science, σελ. 5-10.

¹⁴ Βλ. Ο.π. Setzer J., Higham C., σελ. 27.

νέων έργων έντασης ορυκτών καυσίμων (π.χ. ανθρακωρυχείων) ή την επέκταση αεροδρομίων, επιδιώκοντας την ακύρωσή τους¹⁵.

Τα επιχειρήματα που χρησιμοποιούν οι ενάγοντες στις παραπάνω κατηγορίες κλιματικών υποθέσεων ποικίλουν με αποτέλεσμα να γίνεται λόγος για τάσεις κλιματικών υποθέσεων, οι οποίες εμπλουτίζονται συνεχώς, ενώ πολλές υποθέσεις συνδυάζουν περισσότερες βάσεις επιχειρημάτων. Μία τάση για την στήριξη των αιτημάτων των εναγόντων, είναι η παραβίαση θεσπισμένων εθνικών ή περιφερειακών νόμων ή πολιτικών που αντιμετωπίζουν ρητά την κλιματική αλλαγή. Πράγματι, δικαιοδοσίες που έχουν υιοθετήσει τέτοια νομοθετήματα, θέτοντας εθνικές ή περιφερειακές δεσμεύσεις για συγκεκριμένους στόχους μετριασμού, παρέχουν τη βάση για υποθέσεις που αμφισβητούν την εφαρμογή αυτού του στόχου¹⁶. Μία άλλη τάση που παρατηρείται είναι η στήριξη των κλιματικών αντιδικιών στη βάση αδικοπραξίας (tort law). Σε αυτές τις περιπτώσεις, οι ενάγοντες ασκούν αγωγές ισχυριζόμενοι ότι ένας κυβερνητικός ή ιδιωτικός παράγοντας που συμβάλλει στο φαινόμενο της κλιματικής αλλαγής, διαπράττει αδικοπραξία, είτε ενεργώντας πλημμελώς, είτε παραλείποντας να λάβει τα απαραίτητα μέτρα. Έτσι, αξιώνουν κάποιας μορφής αποζημίωση για τις ζημίες που προκλήθηκαν από αυτήν την συμπεριφορά. Η ίδια βάση χρησιμοποιείται και σε περιπτώσεις όπου οι ενάγοντες επικαλούνται αποτυχία των εναγόμενων να προσαρμοστούν στις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής και αιτούνται αποζημίωση δεδομένου ότι οι επιπτώσεις του φαινομένου ήταν προβλέψιμες και οι εναγόμενοι τις γνώριζαν ή όφειλαν να γνωρίζουν¹⁷. Τα τελευταία χρόνια, ωστόσο, διαπιστώνεται, όλο και συχνότερα, η τάση τόσο ιδιώτες όσο και ΜΚΟ να προσφεύγουν στα δικαστήρια εναντίον κρατών, με το επιχείρημα ότι η μη λήψη μέτρων ή η λήψη ανεπαρκών μέτρων αντιμετώπισης της κλιματικής αλλαγής παραβιάζει την υποχρέωση που έχουν, βάσει διεθνών ή εθνικών κανόνων, να προστατεύουν τα ανθρώπινα δικαιώματα τους, όπως το δικαίωμα στη ζωή, την υγεία, το νερό, την οικογενειακή ζωή κ.α.. Η χρήση αυτού του νομικού επιχειρήματος ενισχύθηκε, ιδιαίτερα, στην Ευρώπη, μετά από την απόφαση του Ανώτατου Δικαστηρίου της Ολλανδίας στην υπόθεση *Urgenda*¹⁸, το οποίο έκρινε ότι τα άρθρα της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, όπως ενσωματώθηκαν στο ολλανδικό δίκαιο, επιβάλλουν υποχρεώσεις στο ολλανδικό κράτος για την προστασία του δικαιώματος στη ζωή και του δικαιώματος σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής. Αυτές οι διαφορές για την κλιματική αλλαγή που βασίζονται σε αξιώσεις για παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων αυξάνονται την τελευταία δεκαετία, αντιπροσωπεύοντας μια στροφή από αυτούς τους πιο συμβατικούς τρόπους αντιδικιών και συμπίπτουν με την αυξανόμενη ανάδειξη, σε διεθνές επίπεδο, των δεσμών ανθρωπίνων δικαιωμάτων – κλιματικής αλλαγής¹⁹. Αυτή η τάση των πολιτών να χρησιμοποιούν αξιώσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε αγωγές για την κλιματική αλλαγή, που συνεχώς αυξάνεται, αποτέλεσε το έναυσμα για την εκπόνηση της παρούσας διπλωματικής εργασίας και θα αποτελέσει το κύριο αντικείμενο μελέτης, μαζί με την ανάδειξη της παγκόσμιας προσπάθειας αντιμετώπισης της κλιματικής κρίσης.

Στο πρώτο μέρος της εργασίας, λοιπόν, γίνεται μια ιστορική αναδρομή στις προσπάθειες που έχει κάνει η πολιτική και νομική διεθνής κοινότητα για την αντιμετώπιση του φαινομένου της κλιματικής αλλαγής και τον ρόλο που έχει διαδραματίσει, ειδικότερα, η Ευρωπαϊκή Ένωση, ως ένθερμος υποστηρικτής της προστασίας τους κλίματος. Έπειτα, γίνεται αναφορά στην

¹⁵ Βλ. ό.π. Setzer, σελ. 25.

¹⁶ UNEP, (2020), *Global Climate Litigation Report: 2020 Status Review*, σελ. 40-41.

¹⁷ Βλ. ό.π. UNEP, σελ. 42, παράγραφος II.C.

¹⁸ Βλ. Μέρος III.

¹⁹ J. Peel and H. Osofsky, 2018, *A rights turn in climate change litigation?*, Transnational Environmental Law, Cambridge University Press, σελ. 37-67.

αναγνώριση της σύνδεσης και αλληλεπίδρασης ανθρωπίνων δικαιωμάτων και κλιματικής αλλαγής και στη συνέχεια, γίνεται σχολιασμός κλιματικών υποθέσεων (ενώπιον εθνικών δικαστηρίων ευρωπαϊκών κρατών, καθώς και ενώπιον του ΕΔΔΑ και του ΔΕΕ) που χρησιμοποιούν τα ανθρώπινα δικαιώματα ως βάση των αιτημάτων τους. Οι υποθέσεις που θα σχολιάσω περιορίζονται στο ευρωπαϊκό έδαφος και θέτουν όλες το ζήτημα της αντιμετώπισης της κλιματικής αλλαγής στο επίκεντρο των αξιώσεών τους και όχι δευτερευόντως. Όλες οι υποθέσεις απευθύνονται εναντίον κυβερνήσεων ή κρατικών οργάνων, ενώ μία υπόθεση στρέφεται εναντίον της ΕΕ, και επιδιώκουν να αυξήσουν τις φιλοδοξίες των κυβερνήσεων για μετριασμό της κλιματικής απειλής ή να τις καταστήσουν υπόλογες για τις ήδη υπάρχουσες δεσμεύσεις τους και οι ενάγοντες χρησιμοποιούν τα υπάρχοντα ανθρώπινα δικαιώματα ως μέρος των επιχειρημάτων τους. Μέσα από την παρουσίαση των υποθέσεων και την ανάλυση των επιχειρημάτων τους, επιδιώκεται να αναδειχθεί η τάση χρήσης, στην Ευρώπη, όλο και περισσότερο, αξιώσεων ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε αγωγές για την κλιματική αλλαγή, η αυξανόμενη δεκτικότητα που έχουν δείξει τα δικαστήρια σε αυτό το πλαίσιο, αλλά και οι νομικές δυσκολίες με τις οποίες, συνήθως, έρχονται αντιμέτωποι οι ενάγοντες.

I. Η νομική αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής από την διεθνή και την ευρωπαϊκή κοινότητα

A. Η κινητοποίηση της διεθνούς κοινότητας

Η υπερθέρμανση του πλανήτη ξεκίνησε να απασχολεί την επιστημονική κοινότητα ήδη από τον 19^ο αιώνα, όπου επιστήμονες παρατήρησαν ότι τα αέρια στην ατμόσφαιρα επηρεάζουν την αύξηση της θερμοκρασίας της Γης. Ειδικότερα, το 1896, ο Σουηδός επιστήμονας Svante Arrhenius, , ισχυρίστηκε ότι η καύση ορυκτών καυσίμων, όπως ο άνθρακας, η οποία προσθέτει διοξείδιο του άνθρακα στην ατμόσφαιρα, θα είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση της μέσης θερμοκρασίας του πλανήτη²⁰. Αυτός ο ισχυρισμός, την εποχή εκείνη, δεν ήταν τίποτα περισσότερο από μια απλή εικασία για το φαινόμενο της κλιματικής αλλαγής και δεν έλαβε μεγάλη ανταπόκριση. Το 1938, ο Άγγλος μηχανικός Guy Stewart Callendar υποστήριξε με επιχειρήματα ότι το φαινόμενο του θερμοκηπίου βρισκόταν σε εξέλιξη, χωρίς, ωστόσο, η θέση του αυτή να λάβει υποστήριξη από την υπόλοιπη επιστημονική κοινότητα. Την δεκαετία του 1950, οι ισχυρισμοί του Callendar προκάλεσαν ορισμένους επιστήμονες να ερευνήσουν το ζήτημα του φαινομένου του θερμοκηπίου με καλύτερες και πιο σύγχρονες τεχνικές. Στην έρευνα αυτή συνέβαλε η αύξηση της κρατικής χρηματοδότησης, ειδικά από στρατιωτικές υπηρεσίες που επιθυμούσαν να μάθουν περισσότερα για τον καιρό και την γεωφυσική. Οι νέες μελέτες, σε αντίθεση με τις προγενέστερες πρόχειρες υποθέσεις, έδειξαν ότι το διοξείδιο του άνθρακα μπορεί πράγματι να συσσωρευτεί στην ατμόσφαιρα και να προκαλέσει θέρμανση²¹. Έρευνες συνεχίστηκαν και μέσα στην δεκαετία του '60, οδηγώντας στο συμπέρασμα ότι τον επόμενο αιώνα θα υπήρξε αύξηση, κατά ορισμένους βαθμούς, της μέσης θερμοκρασίας του πλανήτη.

Την δεκαετία του '70, η ως άνω ερευνητική δραστηριότητα επιταχύνθηκε με την χρήση νέων τεχνολογιών. Ήταν μια δεκαετία κατά την οποία επικρατούσε ένα μεγάλο κύμα περιβαλλοντικής ευαισθητοποίησης. Την περίοδο εκείνη, η διεθνής κοινότητα άρχισε να

²⁰ Spencer Weart, (2021), *The Discovery of Global Warming, Introduction and Summary: A Hyperlinked History of Climate Change Science*, The American Institute of Physics, διαθέσιμο στο: <https://history.aip.org/climate/summary.htm> [Τελευταία πρόσβαση: 15.11.2021].

²¹ Βλ. ό.π. Spencer Weart.

ασχολείται συστηματικά με την υποβάθμιση του περιβάλλοντος σε παγκόσμιο επίπεδο και να έχει αμφιβολίες αναφορικά με τα οφέλη που έχει κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα στον πλανήτη. Η Διακήρυξη των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον που υιοθετήθηκε στην Στοκχόλμη το 1972 αναγνώρισε και επεσήμανε ότι η προστασία του περιβάλλοντος αποτελεί ζήτημα διεθνούς ενδιαφέροντος και ότι η προστασία και η βελτίωσή του αναγορεύονται σε καθήκον για χάρη των παρούσων αλλά και των μελλουσών γενεών²². Μια έκθεση που δημοσίευσε η Εθνική Ακαδημία Επιστημών των ΗΠΑ το 1979 συμπέρανε ότι αν αυξηθούν οι εκπομπές διοξειδίου του άνθρακα στην ατμόσφαιρα, μια κλιματική αλλαγή θα ήταν αναπόφευκτη²³.

Την δεκαετία του '80, η κλιματική αλλαγή άρχισε να απασχολεί την διεθνή κοινότητα όχι μόνο σε επίπεδο επιστημονικό, αλλά και σε επίπεδο πολιτικό. Την ίδια περίοδο, η επιτυχημένη υιοθέτηση δύο συμβατικών κειμένων για την αντιμετώπιση του προβλήματος της τρύπας του όζοντος, ήτοι η Σύμβαση της Βιέννης για την προστασία της στιβάδας του όζοντος το 1985 και το Πρωτόκολλο του Μόντρεαλ για τις ουσίες που καταστρέφουν την στιβάδα του όζοντος το 1987, και η αποτελεσματική συμμόρφωση των συμμετεχόντων με τις συμβατικές επιταγές, συνέβαλαν στο να γίνει αντιληπτό ότι παρόμοια συμβατικά μοντέλα μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την αντιμετώπιση και άλλων παγκόσμιων περιβαλλοντικών προβλημάτων, όπως ήταν η κλιματική αλλαγή. Επιστήμονες που συμμετείχαν σε διεθνές συνέδριο στο Villach της Αυστρίας το 1985, που διοργανώθηκε από το Διεθνές Συμβούλιο Επιστημονικών Ενώσεων, το Πρόγραμμα των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον και τον Παγκόσμιο Μετεωρολογικό Οργανισμό, επεσήμαναν ότι, παρά την ποσοτική αβεβαιότητα που παρατηρείται στα κλιματικά μοντέλα, η αύξηση της συγκέντρωσης των αερίων του θερμοκηπίου θα προκαλέσει σημαντική κλιματική αλλαγή²⁴. Πρότειναν την ίδρυση μιας διεθνούς επιτροπής με σκοπό την προώθηση και τον συντονισμό ερευνητικών δραστηριοτήτων για τα αέρια του θερμοκηπίου, την ανταλλαγή πληροφοριών μεταξύ των χωρών αναφορικά με την θέρμανση του κλίματος, καθώς και την διάδοση εκπαιδευτικού υλικού για την ενημέρωση της κοινής γνώμης²⁵.

Παρά τις παραπάνω ενέργειες της επιστημονικής κοινότητας, όμως, το πρόβλημα της κλιματικής αλλαγής τράβηξε τελικά την ευρεία προσοχή του κοινού και της πολιτικής κοινότητας το καλοκαίρι του 1988, ένα από τα θερμότερα και ξηρότερα καλοκαίρια που είχαν ζήσει ποτέ οι ΗΠΑ και ο Καναδάς²⁶. Την ίδια περίοδο, ο καθηγητής James Hansen έγινε πρωτοσέλιδο όταν είπε δημόσια ότι η κλιματική αλλαγή βρισκόταν σε εξέλιξη²⁷. Ακόμα, το περιοδικό Time, το οποίο από το 1927 επιλέγει κάθε χρόνο να προβάλλει στο εξώφυλλό του το άτομο, ομάδα ή αντικείμενο που κατά τις απόψεις των εκδοτών του επηρέασε σημαντικά τα παγκόσμια γεγονότα την δεδομένη χρονιά, επέλεξε, στις αρχές του 1989, να δημοσιεύσει μια φωτογραφία της Γης με τίτλο «Ο Πλανήτης της Χρονιάς: Η Γη σε Κίνδυνο». Μ' αυτόν τον τρόπο, το Time ήθελε να προειδοποιήσει για μια σειρά επικείμενων περιβαλλοντικών καταστροφών, μεταξύ των οποίων το φαινόμενο του θερμοκηπίου, καταδεικνύοντας την ανησυχία της εποχής. Στο τεύχος του περιοδικού αναφερόταν χαρακτηριστικά ότι «Τώρα, περισσότερο από ποτέ, ο κόσμος χρειάζεται ηγέτες που μπορούν να

²² Σιούτη Γλ., (2018), *Εγχειρίδιο Δικαίου Περιβάλλοντος*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας, σελ. 163.

²³ Εθνική Ακαδημία Επιστημών ΗΠΑ, (1979), Report of an Ad Hoc Study Group on Carbon Dioxide and Climate, *Carbon Dioxide and Climate: A Scientific Assessment*, σελ. 2, διαθέσιμη στο: <https://www.nap.edu/read/12181/chapter/1> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021]

²⁴ World Climate Programme, World Meteorological Organization, (1985), *Report of the International Conference on the assessment of the role of carbon dioxide and of other greenhouse gases in climate variations and associated impacts*, σελ. 57, διαθέσιμο στο: https://library.wmo.int/doc_num.php?explnum_id=8512 [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021]

²⁵ Βλ. ό.π., σελ. 43.

²⁶ Δούση Ε., (2020), *Διεθνές Δίκαιο και Διπλωματία της Κλιματικής Αλλαγής*, Νομική Βιβλιοθήκη, σελ. 9

²⁷ Βλ. ό.π. Spencer Weart (σημ. 20).

εμπνεύσουν τους συμπολίτες τους με μια δυναμική αίσθηση αποστολής, όχι μια εθνικιστική ή στρατιωτική καμπάνια, αλλά μια παγκόσμια εκστρατεία για τη διάσωση του πλανήτη»²⁸.

Αποκορύφωμα αυτού του κλίματος ήταν η Παγκόσμια Διάσκεψη για την Αλλαγή της Ατμόσφαιρας στο Τορόντο του Καναδά, στην οποία επιστήμονες κάλεσαν τις κυβερνήσεις να λάβουν ενεργά μέτρα για την μείωση των αερίων του θερμοκηπίου. Το συμπέρασμα της διάσκεψης ήταν ότι μέχρι το 2005 θα έπρεπε οι εκπομπές των αερίων του θερμοκηπίου να μειωθούν κατά 20% κάτω του επιπέδου του 1988. Ο στόχος αυτός θα μπορούσε να επιτευχθεί αν πραγματοποιούνταν μείωση των εκπομπών των ανεπτυγμένων χωρών κατά 2% ετησίως²⁹. Παράλληλα, την ίδια χρονιά ιδρύθηκε η Διακυβερνητική Επιτροπή για την Αλλαγή του Κλίματος (Intergovernmental Panel on Climate Change -IPCC) με πρωτοβουλία της Παγκόσμιας Οργάνωσης Μετεωρολογίας καθώς και του Προγράμματος των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον (UNEP). Δεν πρόκειται για διεθνή οργανισμό, αλλά για ένα διεθνές σώμα εμπειρογνομόνων, υπό την αιγίδα του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών, το οποίο ιδρύθηκε με σκοπό την αξιολόγηση της επιστήμης που σχετίζεται με την κλιματική αλλαγή³⁰. Στόχος του, όπως περιγράφεται στο ψήφισμα 43/53 της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ της 6^{ης} Δεκεμβρίου 1988, ήταν να προετοιμάσει μια ολοκληρωμένη αξιολόγηση και πρόταση αναφορικά με την επιστημονική πληροφορία για την κλιματική αλλαγή, τον κοινωνικό και οικονομικό αντίκτυπο του φαινομένου καθώς και τις πιθανές στρατηγικές αντιμετώπισης που μπορεί να ενταχθούν σε μια μελλοντική διεθνή σύμβαση για το κλίμα³¹. Η Επιτροπή δεν πραγματοποιεί την δική της επιστημονική έρευνα, αλλά λειτουργεί αξιολογώντας την ήδη δημοσιευμένη βιβλιογραφία, έτσι ώστε να παρέχει μια ολοκληρωμένη σύνοψη των επιστημονικών δεδομένων για τους παράγοντες της κλιματικής αλλαγής, των επιπτώσεων και των μελλοντικών κινδύνων, αλλά και να προτείνει τρόπους μείωσης αυτών των κινδύνων. Μέσω των αξιολογήσεων της προσδιορίζει πού υπάρχει επιστημονική συμφωνία και πού χρειάζεται περαιτέρω έρευνα. Η πρώτη έκθεση αξιολόγησης της δημοσιεύθηκε το 1990 και υπογράμμισε την σημασία της κλιματικής αλλαγής ως πρόκληση με παγκόσμιες συνέπειες και ως πρόβλημα που απαιτεί την διεθνή συνεργασία³². Μέχρι σήμερα έχει δημοσιεύσει συνολικά πέντε εκθέσεις αξιολόγησης διαδραματίζοντας καθοριστικό ρόλο στην χάραξη της διεθνούς πολιτικής για το κλίμα. Σήμερα βρίσκεται στον 6^ο κύκλο αξιολόγησης της, όπου θα ετοιμάσει 3 ειδικές εκθέσεις, μια έκθεση μεθοδολογίας και την έκτη έκθεση αξιολόγησης. Η Έκτη Έκθεση Αξιολόγησης αναμένεται να οριστικοποιηθεί το 2022, εγκαίρως για την πρώτη παγκόσμια αποτίμηση της κλιματικής αλλαγής το επόμενο έτος³³.

B. Η Συνδιάσκεψη του Ρίο το 1992

²⁸ Desert News, (1988), *Time magazine picks earth in lieu of man of the year*, διαθέσιμο στο: <https://www.deseret.com/1988/12/26/18789038/time-magazine-picks-earth-in-lieu-of-man-of-the-year> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

²⁹ Βλ. Δούση Ε., ό.π. (σημ. 26), σελ. 9.

³⁰ Περισσότερες πληροφορίες για την ίδρυση και τις εργασίες της IPCC διαθέσιμες στην επίσημη ιστοσελίδα της Επιτροπής: <https://www.ipcc.ch/about/>

³¹ A/RES/43/53, *Protection of global climate for present and future generations of mankind*, παράγραφος 10, διαθέσιμο στο: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/530/32/IMG/NR053032.pdf?OpenElement> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

³² IPCC, (1990), *Policymaker Summary of Working Group I (Scientific Assessment of Climate Change)*, διαθέσιμη στο: https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2018/03/ipcc_far_wg_I_spm.pdf [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021]

³³ Περισσότερες πληροφορίες για την 6^η έκθεση αξιολόγησης διαθέσιμες στο: <https://www.ipcc.ch/assessment-report/ar6/>

Καθώς ήταν πλέον αντιληπτό ότι η αντιμετώπιση του φαινομένου του θερμοκηπίου απαιτούσε την άμεση ανάληψη δράσης, η Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών συγκρότησε το 1990 επιτροπή διαπραγμάτευσης. Σκοπός αυτής της επιτροπής ήταν να έχει έτοιμη μια διεθνή συμφωνία για την κλιματική αλλαγή έως την Διάσκεψη Κορυφής της Γης που θα ελάμβανε χώρα στο Ρίο τον Ιούνιο του 1992, έτσι ώστε να επιτευχθεί η υιοθέτηση της συμφωνίας σε αυτήν την παγκόσμια διάσκεψη. Ήδη από τις πρώτες διαπραγματεύσεις παρατηρήθηκε έντονη διαφοροποίηση στην στάση των κρατών απέναντι στην κλιματική αλλαγή. Ειδικότερα, οι αναπτυγμένες χώρες, παρότι γνώριζαν την ανάγκη επιτακτικής μείωσης των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου, εντούτοις διαφωνούσαν ως προς την μέθοδο που θα έπρεπε να χρησιμοποιηθεί για την επίτευξη της εν λόγω μείωσης. Οι ευρωπαϊκές χώρες, αλλά και χώρες όπως η Αυστραλία και η Νέα Ζηλανδία, επιθυμούσαν την υιοθέτηση ισχυρών νομικών δεσμεύσεων με ποσοτικούς στόχους εκπομπών και συγκεκριμένα χρονοδιαγράμματα εφαρμογής, ενώ οι ΗΠΑ, η Ιαπωνία και η Ρωσία διαφωνούσαν με την παραπάνω προσέγγιση, θεωρώντας ότι είναι πολύ αυστηρή. Αλλά και στον κύκλο των αναπτυσσόμενων χωρών, υπήρχαν κράτη που πίεζαν περισσότερο για την άμεση αντιμετώπιση του φαινομένου, όπως μικρά νησιωτικά κράτη που κινδύνευαν να εξαφανιστούν εξαιτίας της ανόδου της στάθμης της θάλασσας³⁴ και, στην άλλη πλευρά, χώρες, όπως η Κίνα, η Βραζιλία και η Ινδία που δεν επιθυμούσαν μια συμφωνία για την κλιματική αλλαγή να εμποδίσει την οικονομική τους ανάπτυξη και την εθνική τους κυριαρχία³⁵.

Το αποτέλεσμα των διαπραγματεύσεων ήταν η Σύμβαση-Πλαίσιο για την κλιματική αλλαγή (United Nations Framework Convention on Climate Change – UNFCCC), που υιοθετήθηκε στις 9 Μαΐου 1992, υπεγράφη τον Ιούνιο του ίδιου έτους από 154 χώρες και την ΕΕ στο Ρίο και τέθηκε σε ισχύ το 1994³⁶. Η Ελλάδα επικύρωσε την Σύμβαση με τον ν. 2205/1994 (ΦΕΚ 60/Α/15-4-1994). Όπως κάθε σύμβαση-πλαίσιο, έτσι και η εν λόγω σύμβαση δεν έθεσε νομικά δεσμευτικές υποχρεώσεις, αλλά το γενικό πλαίσιο διαχείρισης του προβλήματος και τις βάσεις για την περαιτέρω δράση στο μέλλον και την μελλοντική υιοθέτηση δεσμεύσεων μέσα από μεταγενέστερα πρωτόκολλα. Σημαντικό σημείο της Σύμβασης-Πλαίσιο ήταν ότι αναγνώρισε τη σύνδεση της κλιματικής αλλαγής με τις ανθρώπινες δραστηριότητες. Ήδη από το προοίμιο αναφέρει ότι «Οι ανθρώπινες δραστηριότητες έχουν αυξήσει σημαντικά τις ατμοσφαιρικές συγκεντρώσεις των αερίων του θερμοκηπίου, ότι αυτές οι αυξήσεις ενισχύουν το φυσικό φαινόμενο του θερμοκηπίου και ότι αυτό θα οδηγήσει σε επιπλέον θέρμανση κατά μέσο όρο της επιφάνειας και της ατμόσφαιρας της Γης και μπορεί να επηρεάσει αρνητικά τα φυσικά οικοσυστήματα και την ανθρωπότητα»³⁷.

Βασική αρχή που αναγνώρισε η Σύμβαση – Πλαίσιο για την κλιματική αλλαγή είναι η αρχή της κοινής αλλά διαφοροποιημένης ευθύνης (άρθρο 4 παρ. 1). Αυτό σημαίνει ότι όλα τα κράτη αναγνωρίζουν την κοινή ευθύνη τους για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής. Αναγνωρίζουν, όμως, ακόμη ότι τα ανεπτυγμένα κράτη έχουν συμβάλει περισσότερο στην δημιουργία του προβλήματος απ' ότι τα αναπτυσσόμενα, διότι ιστορικά έχουν εκπέμψει πολύ

³⁴ Τα κράτη αυτά ίδρυσαν την Ένωση Μικρών Νησιωτικών Κρατών (Alliance of Small Island States – AOSIS) το 1990 με σκοπό να εδραιώσουν τις φωνές για την αντιμετώπιση της υπερθέρμανσης του πλανήτη. Περισσότερες πληροφορίες διαθέσιμες στο: <https://www.aosis.org>

³⁵ Βλ. Δούση Ε., ό.π. (σημείωση 26), σελ. 13-15

³⁶ Μ-Κ Λιλή-Κόκκορη, (2018), *Έλεγχος Κλιματικής Αλλαγής: Από το Πρωτόκολλο του Κιότο, στη Συμφωνία του Παρισιού*, Συλλογικό Έργο, protecting the environment from human intervention: Legal and criminological aspects, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας, σελ. 207

³⁷ United Nations, (1992), United Nations Framework Convention on Climate Change, διαθέσιμο στο: <https://open.gov.gr/wp-content/uploads/legacy/Files/Klimatiki%20Allagi/Symvasi%20Plaisio.pdf> [Τελευταία πρόσβαση: 15.11.2021]

περισσότερα αέρια του θερμοκηπίου και αυτό ακριβώς το γεγονός βοήθησε στην οικονομική ανάπτυξή τους. Έτσι, τα ανεπτυγμένα κράτη δεσμεύτηκαν να συμβάλλουν πολύ περισσότερο στην αντιμετώπιση του προβλήματος, ακριβώς επειδή ευθύνονται περισσότερο³⁸. Στόχος της Σύμβασης ήταν η σταθεροποίηση των συγκεντρώσεων των αερίων του θερμοκηπίου στην ατμόσφαιρα σε επίπεδα τέτοια, ώστε να προληφθούν επικίνδυνες επιπτώσεις στο κλίμα από τις ανθρώπινες δραστηριότητες (άρθρο 2). Οι ανεπτυγμένες χώρες κλήθηκαν, λοιπόν, να καταβάλλουν κάθε δυνατή προσπάθεια με σκοπό την επαναφορά των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου στα επίπεδα του 1990 μέχρι το 2000, είτε μεμονωμένα, είτε από κοινού με άλλες χώρες, να υιοθετήσουν μέτρα μετριασμού των κλιματικών μεταβολών, αλλά και να βοηθήσουν τις αναπτυσσόμενες χώρες να αντιμετωπίσουν τις επιπτώσεις του προβλήματος. Για να μπορέσουν να υλοποιηθούν οι γενικές αρχές της Σύμβασης, προβλέφθηκε και ιδρύθηκε ένα ανώτατο θεσμικό όργανο λήψης αποφάσεων, η Διάσκεψη των Συμβαλλομένων Μερών (Conference of the Parties – COP), στην οποία συμμετέχουν όλα τα συμβαλλόμενα κράτη της Σύμβασης (άρθρο 7) και η οποία παρακολουθεί την εφαρμογή της και την πρόοδο επίτευξης του σκοπού της. Τον Δεκέμβριο του 1997, οι κυβερνήσεις έκαναν ένα βήμα παραπάνω, υιοθετώντας ένα πρωτόκολλο στη Σύμβαση – Πλαίσιο, στην πόλη του Κιότο της Ιαπωνίας, με εξειδικευμένες προτάσεις για την εφαρμογή της³⁹. Ωστόσο, λόγω μιας πολύπλοκης διαδικασίας κύρωσης⁴⁰, τέθηκε σε ισχύ 8 χρόνια αργότερα, στις 16 Φεβρουαρίου 2005.

Γ. Το Πρωτόκολλο του Κιότο

Το Πρωτόκολλο⁴¹ θέτει σε λειτουργία την Σύμβαση του 1992 και δεσμεύει μόνο τις ανεπτυγμένες χώρες και ορισμένες χώρες του ανατολικού μπλοκ (παράρτημα Ι της Σύμβασης του 1992), εφαρμόζοντας της αρχή της κοινής αλλά διαφοροποιημένης ευθύνης και θεσπίζοντας ποσοτικούς στόχους μείωσης και σταθεροποίησης των εκπομπών. Θέτει ένα συνολικό ποσοστό μείωσης των αερίων του θερμοκηπίου κατά τουλάχιστον 5% κάτω από τα επίπεδα του 1990 (άρθρο 3). Το συνολικό αυτό ποσοστό επιμερίστηκε ανάμεσα στα κράτη που ανέλαβαν δεσμεύσεις. Η ΕΕ, ένθερμος υποστηρικτής του Πρωτοκόλλου, ανέλαβε τον στόχο μείωσης των εκπομπών της κατά 8%, οι ΗΠΑ κατά 7%, ο Καναδάς, η Ουγγαρία, η Ιαπωνία και η Πολωνία κατά 6%. Η Ρωσία, η Νέα Ζηλανδία και η Ουκρανία ανέλαβαν τη δέσμευση να σταθεροποιήσουν τις εκπομπές τους, ενώ χώρες όπως η Αυστρία και η Ισλανδία είχαν το δικαίωμα αύξησης των εκπομπών τους κατά 8% και 10% αντίστοιχα⁴². Οι αναπτυσσόμενες χώρες, αντίθετα, δεν ανέλαβαν υποχρέωση μείωσης των εκπομπών τους. Ως περίοδος εφαρμογής του πρωτοκόλλου ορίστηκε το διάστημα από το 2008 έως το 2012 (άρθρο 3 παρ. 1).

Ένα πολύ σημαντικό στοιχείο του Πρωτοκόλλου του Κιότο ήταν η δημιουργία ευέλικτων μηχανισμών αγοράς, τους οποίους μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν τα κράτη, για να πετύχουν τους στόχους μείωσης που είχαν αναλάβει. Σύμφωνα με το πρωτόκολλο, τα κράτη έπρεπε να μειώσουν τις εκπομπές τους κυρίως μέσω εθνικών μέτρων. Χρησιμοποιήθηκε, δηλαδή, μια προσέγγιση από πάνω προς τα κάτω (top-down), καθώς οι ανεπτυγμένες χώρες αναλάμβαναν

³⁸ Δούση Ε., (2017), *Μικρές Εισαγωγές: Κλιματική Αλλαγή*, Εκδόσεις Παπαδόπουλος, σελ. 36-37.

³⁹ Kaloudis Augusta-Maria, (2018), *The control of climate change from the Kyoto Protocol to the Paris Agreement*, Συλλογικό Έργο, protecting the environment from human intervention: Legal and criminological aspects, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας, σελ. 170.

⁴⁰ Βλ. παρακάτω παράγραφος Δ.

⁴¹ United Nations, (1998), *Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change*, διαθέσιμο στο: <https://unfccc.int/resource/docs/convkp/kpeng.pdf> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

⁴² Βλ. ό.π., Δούση Ε., ό.π. (σημ. 26), σελ. 21.

συγκεκριμένους δεσμευτικούς στόχους για τις εθνικές εκπομπές αερίων θερμοκηπίου, αλλά μπορούσαν να επιλέξουν από μόνα τους την, πιο οικονομικά αποδοτική για αυτά, πολιτική για την επίτευξή τους⁴³.

Ο πρώτος μηχανισμός του Πρωτοκόλλου είναι η «από κοινού εφαρμογή» (Joint Implementation) και ορίζεται στο άρθρο 6. Σύμφωνα με αυτόν, ένα συμβαλλόμενο μέρος που έχει αναλάβει υποχρεώσεις μείωσης μπορεί να κερδίσει ποσοστά μείωσης των δικών του εκπομπών μέσα από μειώσεις εκπομπών σε άλλο συμβαλλόμενο μέρος που έχει αναλάβει επίσης τις δικές του υποχρεώσεις μείωσης. Πρόκειται για ένα μέσο ευέλικτο και οικονομικά αποδοτικό με το οποίο ένα κράτος που δεν μπορεί να πετύχει τους στόχους του, μπορεί πλέον να εκπληρώσει τις δεσμεύσεις του συμβάλλοντας στις μειώσεις άλλου κράτους. Το κράτος υποδοχής αυτής της συμβολής, επωφελείται, αντίστοιχα, από τις ξένες επενδύσεις και την μεταφορά τεχνολογίας σε αυτό. Είναι ένας μηχανισμός που χρησιμοποιήθηκε πολύ από την ΕΕ, βοηθώντας τα κράτη-μέλη της να εκπληρώσουν τον συνολικό στόχο μείωσης της Ένωσης⁴⁴.

Ο δεύτερος μηχανισμός είναι ο «μηχανισμός καθαρής ανάπτυξης» (Clean Development Mechanism) που ορίζεται στο άρθρο 12 του Πρωτοκόλλου. Ο μηχανισμός αυτός επιτρέπει στα μέρη που έχουν αναλάβει δεσμεύσεις μείωσης των εκπομπών τους, να χρηματοδοτούν επενδυτικά έργα που μειώνουν τις εκπομπές σε αναπτυσσόμενο κράτος, δηλαδή σε μέρος που δεν έχει αναλάβει δεσμεύσεις μείωσης. Στη συνέχεια, οι πιστοποιημένες αυτές μειώσεις εκπομπών (*«certified emission reductions»*) που δημιουργούνται από τέτοια έργα, μπορούν να χρησιμοποιηθούν από το μέρος που τις χρηματοδότησε, ώστε να πετύχει αυτό τους δικούς του στόχους βάσει του Πρωτοκόλλου. Με τον τρόπο αυτό, μάλιστα, παρέχεται βοήθεια στα κράτη, που δεν έχουν αναλάβει μειώσεις των εκπομπών τους, για την επίτευξη βιώσιμης ανάπτυξης και την συμβολή τους στον τελικό στόχο του πρωτοκόλλου⁴⁵.

Ο τρίτος μηχανισμός είναι ένα σύστημα εμπορίας δικαιωμάτων εκπομπής αερίων θερμοκηπίου, το οποίο προβλέπεται στο άρθρο 17 του Πρωτοκόλλου. Η εμπορία εκπομπών επιτρέπει σε χώρες που διαθέτουν μονάδες εκπομπών και έχουν αναλάβει υποχρεώσεις μείωσης, οι οποίες έχουν υπόλοιπο όριο επιτρεπόμενων εκπομπών που δεν χρησιμοποιήθηκαν, να πωλούν αυτήν την πλεονάζουσα παραγωγική ικανότητα σε άλλες χώρες που έχουν υπερβεί τα επιτρεπόμενα ποσοστά τους. Δεδομένου ότι το διοξείδιο του άνθρακα είναι το κύριο αέριο του θερμοκηπίου, αυτό το σύστημα χαρακτηρίζεται ως «εμπορία άνθρακα». Τα συστήματα εμπορίας εκπομπών μπορούν να καθιερωθούν ως μέσα πολιτικής για το κλίμα, τόσο σε επίπεδο εθνικό, όσο και σε επίπεδο περιφερειακό. Η ΕΕ έχει ένα από τα μεγαλύτερα συστήματα εμπορίας άνθρακα⁴⁶.

Το Πρωτόκολλο του Κιότο καθιέρωσε επίσης ένα σύστημα παρακολούθησης και συμμόρφωσης για την διασφάλιση της διαφάνειας και τον σεβασμό των δεσμεύσεων, μέσω της ίδρυσης μιας επιτροπής ανεξάρτητων εμπειρογνομόνων, την επιτροπή συμμόρφωσης (άρθρο 8).

Δ. Αποτίμηση του Πρωτοκόλλου του Κιότο

Παρά την προσπάθεια που κατέβαλε η διεθνής κοινότητα να αντιμετωπίσει την κλιματική αλλαγή, δεν έλειψαν τα προβλήματα και οι διαφωνίες των διαπραγματευόμενων μερών. Τα προβλήματα αυτά είχαν ως αποτέλεσμα να καθυστερήσει οκτώ ολόκληρα χρόνια η έναρξη ισχύος

⁴³ Βλ. ό.π. Μ.Κ. Λιλή Κόκκορη (σημ. 36), σελ. 220.

⁴⁴ P. Birnie, A. Boyle, C. Redgwell, (2009), *International Law and the Environment*, 3rd edition, , Oxford University Press, σελ. 366-367.

⁴⁵ Βλ. Birnie P., ό.π., σελ. 364-366.

⁴⁶ Βλ. Birnie P., ό.π., σελ. 367-368.

του πρωτοκόλλου. Ένα από τα κυριότερα ζητήματα που ανέκυψαν ήταν η άρνηση των ΗΠΑ, υπό την κυβέρνηση του George Bush, να το επικυρώσει. Η άρνηση αυτή οφειλόταν σε ένα ψήφισμα, το ψήφισμα Byrd-Heigel, το οποίο ισχύει μέχρι και σήμερα, και σύμφωνα με το οποίο για να κυρωθεί οποιαδήποτε συμφωνία αντιμετώπισης της κλιματικής αλλαγής από τις ΗΠΑ, θα πρέπει η συμφωνία αυτή, αφενός να περιλαμβάνει δεσμεύσεις μείωσης των εκπομπών τόσο για τις ανεπτυγμένες όσο και για τις αναπτυσσόμενες χώρες και, αφετέρου, να μην προκαλεί δυσανάλογες ζημιές στην αμερικανική βιομηχανία. Δεδομένου, λοιπόν, ότι το Πρωτόκολλο του Κιότο, ουδεμία υποχρέωση μείωσης των εκπομπών έθετε για τις αναπτυσσόμενες χώρες, δεν μπορούσε, σύμφωνα με το συγκεκριμένο ψήφισμα, να επικυρωθεί από τις ΗΠΑ. Κι αυτό έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην καθυστέρηση εφαρμογής του πρωτοκόλλου, καθώς οι ΗΠΑ αποτελούσαν εκείνη την εποχή τον μεγαλύτερο ρυπαντή. Σύμφωνα με το άρθρο 25 του Πρωτοκόλλου, όμως, για να τεθεί αυτό σε εφαρμογή, έπρεπε να επικυρωθεί από τουλάχιστον 55 συμβαλλόμενα μέρη της Σύμβασης-Πλαίσιο του 1992, τα οποία έπρεπε να αντιπροσωπεύουν τουλάχιστον το 55% των παγκόσμιων εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα το έτος 1990. Χωρίς τις ΗΠΑ, λοιπόν, το ποσοστό αυτό δεν μπορούσε να επιτευχθεί. Στο πρόβλημα αυτό, καταλυτικό ρόλο είχε η Ευρωπαϊκή Ένωση, η οποία, επιθυμώντας με κάθε τρόπο την εφαρμογή του Πρωτοκόλλου, έπεισε την Ρωσία να το επικυρώσει, με αντάλλαγμα να την υποστηρίξει στην προσπάθειά της να γίνει μέλος του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου. Πράγματι, μετά την κύρωση από την Ρωσία, το απαιτούμενο ποσοστό του 55% των παγκόσμιων εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα επιτεύχθηκε και το Πρωτόκολλο του Κιότο μπόρεσε να τεθεί σε ισχύ⁴⁷.

Δυστυχώς, το Πρωτόκολλο του Κιότο δεν απέδωσε τα αποτελέσματα που περίμεναν οι ένθερμοι υποστηρικτές του. Η άρνηση των ΗΠΑ, ήτοι του μεγαλύτερου ρυπαντή της εποχής, να το επικυρώσει, σαφώς μείωσε τις πιθανότητες επίτευξης του σκοπού του πρωτοκόλλου, ενώ και η αποχώρηση του Καναδά το 2011, εξαιτίας της αδυναμίας του να εκπληρώσει τις δεσμεύσεις του, είχε αρνητικό αντίκτυπο⁴⁸. Αρνητικά επηρέασε και το οριοθετημένο χρονικά περιθώριο εφαρμογής του πρωτοκόλλου (2008-2012). Παρά την τροποποίησή του, η οποία εγκρίθηκε στη Ντόχα του Κατάρ το 2012, για μια δεύτερη περίοδο δέσμευσης από το 2013 έως το 2020, η σύνθεση των μερών κατά την δεύτερη αυτή περίοδο δέσμευσης ήταν πολύ διαφορετική από την πρώτη. Εκπροσωπούσε μόνο το 14% περίπου των παγκόσμιων εκπομπών, ενώ για το υπόλοιπο 86% δεν υπάρχει καμία δέσμευση από το Πρωτόκολλο του Κιότο⁴⁹. Ένα επιπλέον αρνητικό χαρακτηριστικό ήταν ότι το Πρωτόκολλο του Κιότο, πέρα από το ζήτημα μείωσης των εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα, δεν ρύθμιζε καθόλου το ζήτημα προσαρμογής στην κλιματική αλλαγή. Δεν διέθετε, με λίγα λόγια, μηχανισμούς αντιμετώπισης των συνεπειών του φαινομένου, ενώ ακόμη, παρέλειψε να λάβει υπόψη του τους νέους αναδυόμενους ρυπαντές, όπως την Κίνα και την Ινδία⁵⁰.

Εν κατακλείδι, ενώ ο συνολικός στόχος μείωσης των εκπομπών, με βάση το Πρωτόκολλο, ήταν περίπου 5,2%, η επίδοση των χωρών που ανέλαβαν δεσμεύσεις αντιστοιχούσε σε συνολική μείωση της τάξεως του 4%⁵¹. Και μπορεί η ΕΕ να ξεπέρασε τον δικό της στόχο, μειώνοντας κατά 5 επιπλέον μονάδες τις εκπομπές της, το αποτέλεσμα αυτό οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην μείωση της παραγωγής εξαιτίας της οικονομικής κρίσης του 2009, αλλά και στην χρήση των

⁴⁷ Βλ. Δούση Ε., ό.π. (σημ. 38), σελ. 38-39.

⁴⁸ UNFCCC Compliance Committee, (2014), *Canada's withdrawal from the Kyoto Protocol and its effects on Canada's reporting obligations under the Protocol*, CC/EB/25/2014/2.

⁴⁹ Βλ. ό.π. (σημ. 38) σελ. 45.

⁵⁰ Βλ. ό.π., (σημ. 38) σελ. 46-47.

⁵¹ Βλ. Δούση Ε., ό.π. (σημ. 26), σελ. 29.

ευέλικτων μηχανισμών, όπως το σύστημα εμπορίας άνθρακα, και όχι στην θέσπιση αυστηρών κλιματικών ρυθμίσεων⁵².

Ε. Οι διαπραγματεύσεις έως το Παρίσι

Η αποτυχία του Πρωτοκόλλου του Κιότο να επιφέρει τα προσδοκώμενα αποτελέσματα και η συνεχιζόμενη αύξηση των εκπομπών των αερίων του θερμοκηπίου, οδήγησε την διεθνή πολιτική κοινότητα στην αναζήτηση μιας νέας συμφωνίας για την κλιματική αλλαγή, με σκοπό να τεθεί σε εφαρμογή μετά το πέρας της πρώτης περιόδου εφαρμογής του Κιότο, ήτοι μετά το 2012. Τα δεδομένα ήταν πλέον διαφορετικά. Νέοι μεγάλοι ρυπαντές βρίσκονταν στο προσκήνιο, όπως η Κίνα και η Ινδία, ενώ η συζήτηση επεκτάθηκε πλέον και στην ανάγκη προσαρμογής στο φαινόμενο, με την λήψη μέτρων αντιμετώπισης των επιπτώσεων της κλιματικής αλλαγής, αλλά και το ενδεχόμενο ανάληψης δεσμευτικών υποχρεώσεων από τις αναπτυσσόμενες χώρες. Στο Μπαλί της Ινδονησίας, το 2007, όπου έλαβε χώρα η 13^η Διάσκεψη των Μερών (COP 13), τέθηκε το πολιτικό και θεσμικό υπόβαθρο για μια νέα και περισσότερο αποδοτική διεθνή συμφωνία για το κλίμα. Λίγο νωρίτερα, τον Μάρτιο του 2007, η 4^η Έκθεση της IPCC προειδοποιούσε για τις καταστροφικές επιπτώσεις που θα σημειωθούν, αν η θερμοκρασία του πλανήτη αυξηθεί κατά 2 βαθμούς Κελσίου σε σχέση με τις τιμές της προ-βιομηχανικής εποχής⁵³. Το Πλάνο Δράσης του Μπαλί (Bali Action Plan) προσδιόρισε τα προς διαπραγματεύση ζητήματα, δίνοντας προθεσμία για την ολοκλήρωση των διαπραγματεύσεων έως το 2009. Σημαντική επιτυχία του Μπαλί ήταν η επιστροφή των ΗΠΑ στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων και η απόφασή τους να υπογράψουν το νέο πλάνο δράσης. Η επιστροφή αυτή οδήγησε στο να ενταχθούν στον νέο ρυθμιστικό κύκλο της κλιματικής πολιτικής και οι αναπτυσσόμενες χώρες, οι οποίες θα αναλάβουν και εκείνες δεσμεύσεις μείωσης των εκπομπών τους. Ακόμη, όμως, δεν δόθηκε μια ποσοτική ή ποιοτική ένδειξη ως προς τις δεσμεύσεις αυτές. Το πλάνο δράσης, ωστόσο, επαναλαμβάνει την αρχή της κοινής αλλά διαφοροποιημένης ευθύνης των συμβαλλομένων μερών και τον παραδοσιακό διαχωρισμό αναπτυγμένων και αναπτυσσόμενων κρατών⁵⁴.

Η συμφωνία της Κοπεγχάγης, που ακολούθησε μετά το πέρας των διαπραγματεύσεων, στην 15^η σύνοδο των συμβαλλομένων μερών (COP 15), το 2009 στην Κοπεγχάγη, ήταν ένα λιτό και όχι τόσο φιλόδοξο κείμενο, το οποίο στερούνταν νομικής δεσμευτικότητας. Το σημαντικό, όμως, ήταν ότι αναγνωρίστηκε, για πρώτη φορά σε διεθνές συμβατικό κείμενο, ο στόχος διατήρησης της μέγιστης αύξησης της μέσης θερμοκρασίας του πλανήτη κάτω των 2 °C, ενώ επισημάνθηκε και η ανάγκη επανεξέτασης το 2015 για πιθανή μείωση του μακροπρόθεσμου αυτού στόχου στον 1,5 °C. Το δεύτερο θετικό σημείο ήταν ότι αποτυπώθηκε σε ένα επίσημο κείμενο η συγκατάθεση των ΗΠΑ και των αναπτυσσόμενων χωρών να μειώσουν τις εκπομπές τους. Παρ' όλα αυτά, η συμφωνία δεν έθεσε συγκεκριμένους στόχους μείωσης. Αντιθέτως, η νέα προσέγγιση που επικράτησε, τόσο λόγω της στάσης των ΗΠΑ, αλλά και των νέων αναδυόμενων οικονομιών, π.χ. Κίνα, ήταν ότι τα ίδια τα κράτη θα προσδιόριζαν τους στόχους μείωσης, τους οποίους θα επέλεγαν στην βάση της εθνικής τους κυριαρχίας. Στη συνέχεια, θα ανακοίνωναν αυτούς τους στόχους σε διεθνές επίπεδο. Πρόκειται, λοιπόν, για μια από κάτω προς τα πάνω προσέγγιση (bottom-up approach) σε αντίθεση με την από πάνω προς τα κάτω προσέγγιση του

⁵² ό.π. σελ. 27-28

⁵³ IPCC, (2007), *Climate Change 2007: Synthesis Report, Summary for Policymakers*, σελ. 19 επ.

⁵⁴ Κατσιμπάρης Κ., (2008), *Διάσκεψη του Μπαλί για την Κλιματική Αλλαγή: Πόσο επιτυχής μπορεί να θεωρηθεί;*, Νόμος και Φύση.

Πρωτοκόλλου του Κιότο⁵⁵. Τέλος, ένα άλλο αξιοσημείωτο επίτευγμα της Συμφωνίας της Κοπεγχάγης ήταν ότι τόνισε τις υποχρεώσεις των αναπτυσσόμενων κρατών για νέα και πρόσθετη χρηματοδότηση τόσο για την προσαρμογή όσο και για τον μετριασμό της κλιματικής αλλαγής στις αναπτυσσόμενες χώρες⁵⁶.

Η διάσκεψη στο Κανκούν του Μεξικό (COP 16), το 2010, απέτυχε, όπως και η Σύνοδος της Κοπεγχάγης, να πετύχει τον φιλόδοξο στόχο μιας διεθνούς, νομικά δεσμευτικής συνθήκης για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής. Ωστόσο, κατέληξε σε μια συμφωνία για τη λήψη μέτρων αντιμετώπισης του φαινομένου του θερμοκηπίου, αφήνοντας ανοιχτό τον δρόμο των διαπραγματεύσεων για μια παγκόσμια δεσμευτική Συνθήκη. Στον θετικό απολογισμό του Κανκούν, συμπεριλαμβάνεται η ίδρυση του Πράσινου Ταμείου το οποίο θα παρείχε οικονομική ενίσχυση στα αναπτυσσόμενα κράτη, βοηθώντας τα να ανταποκριθούν στην πρόκληση της κλιματικής αλλαγής. Η έναρξη των διαπραγματεύσεων για την υιοθέτηση μιας νομικά δεσμευτικής συμφωνίας για το κλίμα για την μετά το Κιότο περίοδο εφαρμογής, συμφωνήθηκε στην Διάσκεψη του 2011, στο Ντέρμπαν της Νότιας Αφρικής (COP 17)⁵⁷. Στην ίδια διάσκεψη, συμφωνήθηκε και ένα πλαίσιο διαχείρισης του Πράσινου Ταμείου για το Κλίμα. Οι διαπραγματεύσεις συνεχίστηκαν και στις επόμενες συνόδους των συμβαλλομένων μερών, για να καταλήξουν στην υιοθέτηση της Συμφωνίας των Παρισίων, στις 12 Δεκεμβρίου του 2015 (COP 21).

ΣΤ. Η Συμφωνία των Παρισίων

Η Συμφωνία των Παρισίων⁵⁸ είναι η πρώτη παγκόσμια, νομικώς δεσμευτική συμφωνία για το κλίμα με καθολική συμμετοχή. Δομείται σε 29 άρθρα και αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της Σύμβασης-Πλαίσιο για την Κλιματική Αλλαγή του 1992, την οποία τροποποιεί και συμπληρώνει. Η καθολική αυτή συμμετοχή των κρατών ήταν αποτέλεσμα συστηματικής προσπάθειας και πολλών υποχωρήσεων. Καίριο ρόλο σε αυτήν την προσπάθεια διαδραμάτισε η ΕΕ, η οποία πρωτοστάτησε στις διαπραγματεύσεις στο Παρίσι, αποφασισμένη να αποφύγει μια πιθανή αποτυχία. Στην προσπάθειά της να επιτύχει την υψηλή συμμετοχή των κρατών, συνέβαλε στην οργάνωση ενός «Συνασπισμού Υψηλής Φιλοδοξίας» (High Ambition Coalition). Ο Συνασπισμός είχε την συμμετοχή ανεπτυγμένων και αναπτυσσόμενων χωρών υπό την ηγεσία της ΕΕ, προσελκύοντας και χώρες που στην αρχή ήταν διστακτικές, όπως οι ΗΠΑ και η Βραζιλία, προωθώντας την συνεργασία τους για έναν κοινό σκοπό⁵⁹. Η Κίνα, παρότι δεν συμμετείχε στον Συνασπισμό, είχε ήδη ανακοινώσει, σε κοινή με τις ΗΠΑ δήλωση, ότι θα συνεργαστεί για την επίτευξη μιας φιλόδοξης νέας συμφωνίας για την κλιματική αλλαγή⁶⁰. Το κλίμα συνεργασίας και οι αμοιβαίες υποχωρήσεις των άλλοτε διαφωνούντων κρατών ενισχύθηκε σημαντικά και από την πίεση της παγκόσμιας κοινωνίας των πολιτών, η οποία έδειξε την ενεργή παρουσία της τόσο μέσα από χιλιάδες κινητοποιήσεις, όσο και μέσα από τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης και τα δίκτυα κοινωνικής δικτύωσης, όπως η παγκόσμια πλατφόρμα «Ζώνη Μη Κρατικών Παραγόντων» (Non-

⁵⁵ Bodansky D., (2016), *The Paris Climate Change: A New Hope?*, The American Journal of International Law, σελ. 300 επ.

⁵⁶ Βλ. Δούση Ε., ό.π. (σημ. 38), σελ. 63.

⁵⁷ Βλ. Δούση Ε., ό.π. (σημ. 38), σελ. 64.

⁵⁸ Συμφωνία του Παρισίου, (2015), Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, διαθέσιμο στο: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:22016A1019\(01\)&from=ES](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:22016A1019(01)&from=ES)

⁵⁹ Αυγερινόπουλου Δ.-Θ., (2018), *Η Μετριοπαθής Συμφωνία των Παρισίων για την Κλιματική Αλλαγή*, Νόμος και Φύση.

⁶⁰ The White House, Office of the Press Secretary, (2014), *U.S.-China Joint Announcement on Climate Change*, διαθέσιμη στο: <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2014/11/11/us-china-joint-announcement-climate-change> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

State Actor Zone for Climate Action- NAZCA)⁶¹. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η Συμφωνία, μετά την υιοθέτησή της, τέθηκε γρήγορα σε ισχύ, στις 4 Νοεμβρίου 2016, αφού επικυρώθηκε από τον απαραίτητο αριθμό κρατών⁶². Σήμερα, 193 κράτη, από τα 197 συμβαλλόμενα μέρη στην Σύμβαση-Πλαίσιο, έχουν επικυρώσει την Συμφωνία των Παρισίων⁶³.

Σε αντίθεση με το Πρωτόκολλο του Κιότο που προσανατολιζόταν γύρω από την μείωση της κλιματικής αλλαγής, η Συμφωνία των Παρισίων επικεντρώνεται τόσο στην μείωση των εκπομπών των επιβλαβών αερίων, όσο και στην προσαρμογή στις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής, στην χρηματοδότηση και στην μεταφορά τεχνολογίας, για να επιτευχθούν τα ανωτέρω⁶⁴.

Αναφορικά με την μείωση των εκπομπών, θέτει τον μακροπρόθεσμο στόχο διατήρησης της αύξησης της παγκόσμιας θερμοκρασίας πολύ κάτω από τους 2 βαθμούς Κελσίου πάνω από τα προβιομηχανικά επίπεδα, με την ταυτόχρονη προσπάθεια η αύξηση αυτή να περιοριστεί ακόμα περισσότερο και να μην ξεπεράσει τον 1,5 °C (άρθρο 2). Για να επιτευχθεί ο μακροπρόθεσμος αυτός στόχος, τα μέρη επιδιώκουν την επίτευξη των παγκόσμιων ανώτατων ορίων των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου το συντομότερο δυνατό και την εφεξής ταχεία μείωσή τους, για να επιτευχθεί ισορροπία μεταξύ των ανθρωπογενών εκπομπών και των απορροφήσεων από καταβόθρες αερίων θερμοκηπίου κατά το δεύτερο μισό του αιώνα (άρθρο 4). Αναγνωρίζοντας την αρχή της κοινής αλλά διαφοροποιημένης ευθύνης, η Συμφωνία επισημαίνει ότι για τον σκοπό αυτόν, οι αναπτυσσόμενες χώρες θα χρειαστούν περισσότερο χρόνο.

Κάθε συμβαλλόμενο μέρος δεσμεύεται να καταθέτει ανά πενταετία το Εθνικό Σχέδιο Δράσης του (National Climate Action Plan) το οποίο περιλαμβάνει τις «εθνικά καθορισμένες συνεισφορές» του (National Determined Contributions – NDCs), δηλαδή εθνικούς στόχους και στρατηγικές μείωσης των εκπομπών του. Έτσι, κάθε μέρος θα επιλέγει τον τρόπο με τον οποίο θέλει να μειώσει τις εκπομπές του, πρέπει, όμως, ο τρόπος αυτός να αντικατοπτρίζει την υψηλότερη δυνατή φιλοδοξία του (άρθρο 4 παρ. 3), ενώ τα αναπτυσσόμενα κράτη, μπορούν, κατά την προετοιμασία των σχεδίων τους, να λαμβάνουν υπόψη τους τις ιδιαίτερες συνθήκες τους (άρθρο 4 παρ. 6). Τα μέρη ενθαρρύνονται, ακόμη, να διατηρούν και να βελτιώνουν πιθανούς αποθετήρες αερίων του θερμοκηπίου, όπως είναι τα δάση (άρθρο 5). Για την πραγματοποίηση των στόχων μείωσης των εκπομπών, η Συμφωνία προβλέπει διάφορους μηχανισμούς συνεργασίας μεταξύ των κρατών, όπως τα διεθνώς μεταφερόμενα αποτελέσματα μετριασμού (“*internationally transferred mitigation outcomes*”) που θυμίζει το εμπόριο δικαιωμάτων εκπομπών, καθώς και έναν μηχανισμό που επιτρέπει σε δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς να παρέχουν στήριξη σε πολιτικές και έργα μετριασμού με αποτέλεσμα μειώσεις εκπομπών, οι οποίες θα μπορούν να χρησιμοποιηθούν και από άλλο μέρος για την εκπλήρωση της εθνικά καθορισμένης συνεισφοράς του (άρθρο 6). Όλοι αυτοί οι μηχανισμοί, ωστόσο, εξαρτώνται από την ανταπόκριση και την θέληση των μερών.

⁶¹ Η NAZCA είναι μια διαδικτυακή πύλη που φιλοξενείται από τη Σύμβαση-Πλαίσιο των ΗΕ. Επισημαίνει ενέργειες που κάνουν πόλεις, εταιρείες, επενδυτές και περιοχές – μη κρατικοί φορείς- για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής, βλ. <https://www.cdp.net/en/campaigns/nazca> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

⁶² Η ίδια η συμφωνία ορίζει, ακριβώς όπως και το Πρωτόκολλο του Κιότο, ότι για να τεθεί σε εφαρμογή πρέπει να την επικυρώσουν τουλάχιστον 55 μέρη της Σύμβασης-Πλαίσιο, τα οποία να αντιπροσωπεύουν τουλάχιστον το 55% των συνολικών παγκόσμιων εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου (άρθρο 21).

⁶³ Paris Agreement – Status of Ratification, Επίσημη ιστοσελίδα των Ηνωμένων Εθνών για την Κλιματική Αλλαγή, διαθέσιμη στο: <https://unfccc.int/process/the-paris-agreement/status-of-ratification> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

⁶⁴ Αυγερινούπουλου Δ.-Θ., (2018), *Η Μετριοπαθής Συμφωνία των Παρισίων για την Κλιματική Αλλαγή*, Νόμος και Φύση.

Ένα άλλο σημαντικό σημείο της Συμφωνίας των Παρισίων είναι ότι εγκαθιδρύει ένα πλαίσιο ενίσχυσης της ικανότητας προσαρμογής στην κλιματική αλλαγή, καλώντας τα κράτη να υποβάλλουν Εθνικά Σχέδια Προσαρμογής (National Adaptation Plans-NAPs), τα οποία θα πρέπει να επικαιροποιούνται ανά τακτά χρονικά διαστήματα (άρθρο 7 παρ. 10,11). Η προσαρμογή αυτή θα πρέπει να ακολουθήσει μια προσέγγιση ανά χώρα και να λάβει υπόψη της τις ανάγκες κάθε χώρας, καθώς και τις ευάλωτες ομάδες, κοινότητες και τα οικοσυστήματα. Στο πλαίσιο της ανάγκης προσαρμογής, αναγνωρίζεται η σημασία αντιμετώπισης των απωλειών και ζημιών των δυσμενών επιπτώσεων της κλιματικής αλλαγής, όπως τα ακραία καιρικά φαινόμενα, μέσα από την ενίσχυση της συνεργασίας, της κατανόησης και υποστήριξης μεταξύ των κρατών σε τομείς όπως συστήματα έγκαιρης προειδοποίησης και καταστάσεις έκτακτης ανάγκης (άρθρο 8).

Τρίτος βασικός στόχος της Συμφωνίας είναι η ενίσχυση των δράσεων χρηματοδότησης και μεταφοράς τεχνολογίας, με σκοπό την συμβολή αυτών στην προσπάθεια μετριασμού και προσαρμογής στην κλιματική αλλαγή. Στο άρθρο 9 προβλέπεται ότι οι συμβαλλόμενες ανεπτυγμένες χώρες παρέχουν οικονομικούς πόρους για να βοηθήσουν τις συμβαλλόμενες αναπτυσσόμενες χώρες, σε συνέχεια των ήδη υφιστάμενων υποχρεώσεών τους. Την ίδια στήριξη ενθαρρύνονται να παρέχουν και άλλα μέρη σε εθελοντική βάση, προφανώς, αναπτυσσόμενες χώρες με αναδυόμενες οικονομίες, όπως η Κίνα, η Ινδία, η Βραζιλία⁶⁵. Επιπλέον, οι ανεπτυγμένες χώρες δεσμεύονται να υποβάλλουν ενδεικτικές πληροφορίες για τη μελλοντική στήριξη των αναπτυσσόμενων κρατών κάθε δυο χρόνια. Το άρθρο 10 προβλέπει την ενίσχυση της διεθνούς συνεργασίας για την ανάπτυξη και μεταφορά τεχνολογίας, αλλά και την ανάγκη επιτάχυνσης, ενθάρρυνσης και διευκόλυνσης της καινοτομίας ως μια αποτελεσματική και μακροπρόθεσμη απάντηση στην κλιματική αλλαγή και ως προώθηση της οικονομικής και της βιώσιμης ανάπτυξης.

Τέλος, καίρια σημασία έχει το σύστημα που θεσπίζει η Συμφωνία για την επιτήρηση της εφαρμογής της. Με σκοπό να επιτύχει ένα ενισχυμένο πλαίσιο διαφάνειας, η Συμφωνία ορίζει ότι τα συμβαλλόμενα μέρη πρέπει να παρέχουν τακτικά εθνικές εκθέσεις απογραφής των εκπομπών τους και των απορροφήσεων από καταβόθρες αερίων θερμοκηπίου, καθώς, επίσης, και να παρέχουν τις πληροφορίες που απαιτούνται για την παρακολούθηση της προόδου τους ως προς την εθνικά καθορισμένη συνεισφορά. Πληροφορίες πρέπει, ακόμη, να παρέχονται αναφορικά με τις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής, την προσαρμογή σε αυτήν και την χρηματοδοτική στήριξη, μεταφορά τεχνολογίας και ανάπτυξη ικανοτήτων που πραγματοποιείται (άρθρο 13). Στο ίδιο πλαίσιο, η Διάσκεψη των Μερών πραγματοποιεί ανά πενταετία ή, σε κάθε περίπτωση, ανά τακτά χρονικά διαστήματα παγκόσμιο απολογισμό, με τον οποίο αξιολογεί την επίτευξη του σκοπού της Συμφωνίας και την πρόοδο που έχει επιτευχθεί (άρθρο 14). Τέλος, θεσπίζεται μια επιτροπή εμπειρογνομόνων που αναλαμβάνει να διευκολύνει την εφαρμογή και να προωθήσει την συμμόρφωση με την Συμφωνία, χωρίς να έχει τιμωρητικό ή συγκρουσιακό ρόλο (άρθρο 15).

Ζ. Αξιολόγηση της Συμφωνίας των Παρισίων

Η Συμφωνία των Παρισίων έχει δεχθεί μεγάλη κριτική, ιδίως ως προς την νομική δεσμευτικότητα και την αγωγιμότητα των προβλέψεών της. Πλέον φαίνεται να μην υπάρχει αμφιβολία ως προς το ότι πρόκειται για μια συνθήκη σύμφωνα με τον ορισμό της Σύμβασης της Βιέννης για το Δίκαιο των Συνθηκών⁶⁶, κατά την οποία, το αν μια συμφωνία συνιστά συνθήκη

⁶⁵ Βλ. Δούση Ε., ό.π. (σημείωση 26), σελ. 47

⁶⁶ Το άρθρο 2 της Σύμβασης της Βιέννης για το Δίκαιο των Συνθηκών ορίζει μια συνθήκη ως μια διεθνή συμφωνία που συνάπτεται μεταξύ κρατών σε γραπτή μορφή και διέπεται από το διεθνές δίκαιο.

δεν εξαρτάται από τον τίτλο της, αλλά από το εάν τα μέρη σκόπευαν να διέπεται η πράξη από το διεθνές δίκαιο⁶⁷. Οι συνθήκες, ωστόσο, περιέχουν συχνά έναν συνδυασμό υποχρεωτικών και μη υποχρεωτικών στοιχείων. Έτσι, και το κείμενο της Συμφωνίας των Παρισίων, ενώ συμφωνήθηκε να είναι ένα νομικά δεσμευτικό κείμενο, εντούτοις, περιέχει πλήθος διατάξεων οι οποίες αποτελούν «soft law» και δεν επιβάλλουν, αλλά «συστήνουν» ή «υποδεικνύουν» συμπεριφορές. Έτσι, δεν έχουν όλες οι διατάξεις της Συμφωνίας τον ίδιο βαθμό δεσμευτικότητας και κάποιες υποχρεώσεις είναι περισσότερο δεσμευτικές από άλλες.

Ειδικότερα, οι περισσότερες υποχρεώσεις με ισχυρή κανονιστική πυκνότητα αφορούν υποχρεώσεις μετριασμού και διαφάνειας, όπως είναι, για παράδειγμα, η υποχρέωση υποβολής τακτικών εκθέσεων και πληροφοριών που αναφέρθηκε ανωτέρω. Παράλληλα, προβλέπεται δεσμευτική υποχρέωση για τις ανεπτυγμένες χώρες να χρηματοδοτούν τις αναπτυσσόμενες (άρθρο 9 παρ. 1). Ακόμα, όμως, και στον τομέα του μετριασμού προβλέπονται δεσμευτικές υποχρεώσεις για τα μέρη, οι οποίες, ωστόσο, φαίνεται να είναι περισσότερο υποχρεώσεις συμπεριφοράς παρά αποτελέσματος. Πιο συγκεκριμένα, το άρθρο 4 παρ. 2 που αφορά τις εθνικές υποχρεώσεις συνεισφοράς και βρίσκεται στον πυρήνα του μετριασμού αναφέρει ότι *«Κάθε μέρος πρέπει να ετοιμάζει, γνωστοποιεί και διατηρεί διαδοχικές εθνικά καθορισμένες συνεισφορές που προτίθεται να επιτύχει»*. Συνεπώς, τα μέρη έχουν μεν δεσμευτικές υποχρεώσεις συμπεριφοράς για την προετοιμασία, κοινοποίηση και διατήρηση των συνεισφορών τους και την επιδίωξη εσωτερικών μέτρων, όπως προκύπτει από την υποχρεωτική διατύπωση «πρέπει» («shall»), υπάρχει, όμως, μόνο προσδοκία ότι θα επιδιώξουν να επιτύχουν πράγματι τους στόχους της συνεισφοράς τους. Η ρύθμιση αυτή αντικατοπτρίζει την προσπάθεια που δόθηκε, ώστε να έχει η Συμφωνία των Παρισίων καθολική αποδοχή, καθώς, ήδη από τις διαπραγματεύσεις, αρκετές ήταν οι πλευρές που δεν επιθυμούσαν να δεσμευτούν με δεσμευτικές υποχρεώσεις αποτελέσματος, όπως οι ΗΠΑ και η Κίνα. Βέβαια, αυτή η προσδοκία αποτελέσματος αναμένεται να πραγματοποιείται με καλή πίστη από τα κράτη μέρη της Συμφωνίας, όπως φαίνεται από τις διατάξεις που απαιτούν την παροχή των απαραίτητων πληροφοριών για την παρακολούθηση της προόδου στην εφαρμογή και επίτευξη της εθνικά καθορισμένης συνεισφοράς⁶⁸. Πρέπει, δηλαδή, κατά τον σχεδιασμό των εθνικών τους μέτρων να δείχνουν την δέουσα επιμέλεια σύμφωνα, πάντα, με τις εθνικές συνθήκες και ικανότητες.

Στον τομέα του μετριασμού, ωστόσο, παρατηρούνται και υποχρεώσεις ήπιου δικαίου. Αυτό συμβαίνει με τις διαδοχικές εθνικά καθορισμένες συνεισφορές, οι οποίες θα αντικατοπτρίζουν την υψηλότερη δυνατή φιλοδοξία των κρατών μερών (άρθρο 4 παρ. 3), καθώς η διάταξη εξακολουθεί να αφήνει στον εθνικό προσδιορισμό το ποια θα είναι αυτή η υψηλότερη δυνατή φιλοδοξία. Ακόμα, η παράγραφος 4 του άρθρου 4 χρησιμοποιεί συστατική διατύπωση, καλώντας τις αναπτυσσόμενες χώρες να *«ενθαρρύνονται να στρέφονται με την πάροδο του χρόνου προς τους στόχους μείωσης ή περιορισμού των εκπομπών στο σύνολο της οικονομίας»*, θέτοντας κανονιστικές προσδοκίες στα μέρη και όχι απαιτήσεις. Επιπλέον, οι περισσότερες υποχρεώσεις σχετικά με την προσαρμογή (άρθρο 7), τις απώλειες και ζημίες (άρθρο 8), την χρηματοδότηση (άρθρο 9 παρ. 2 και 3), την τεχνολογία (άρθρο 10 παρ. 1) και την ανάπτυξη ικανοτήτων (άρθρο 11 παρ. 3) είναι ήπιες υποχρεώσεις. Ανάμεσα σε αυτές τις μη δεσμευτικές ρυθμίσεις είναι και ο στόχος περιορισμού της αύξησης της μέσης θερμοκρασίας του πλανήτη άνω των 1,5 °C, ποσοστό

⁶⁷ Bodansky D., 2015, *The Paris agreement 12 December 2015 - legally binding versus non-legally binding instruments*, Environmental Law and Management, 27(5), σελ. 185-191.

⁶⁸ Lavanya Rajamani, (2016), *Journal of Environmental Law: The 2015 Paris Agreement: Interplay Between Hard, Soft and Non-Obligations*, Oxford, σελ. 352.

το οποίο αποτελεί την αυστηρότερη ασφαλή αύξηση της θερμοκρασίας, σύμφωνα με τους επιστήμονες⁶⁹.

Η Συμφωνία, επομένως, δεν περιέχει ουσιαστικές διατάξεις μετριασμού συγκρίσιμες με τις διατάξεις μετριασμού του Πρωτοκόλλου του Κιότο, αλλά δημιουργεί πρότυπα και προσδοκίες τα οποία χρειάζεται να μετατραπούν σε εσωτερική διακυβέρνηση και δράση⁷⁰. Το ζήτημα είναι, όμως, κατά πόσο αυτός ο συνδυασμός δεσμευτικών και μη δεσμευτικών υποχρεώσεων μπορεί να εφαρμοστεί στην πράξη με στόχο να μας απαλλάξει από την κλιματική αλλαγή. Η εφαρμογή της θα εξαρτηθεί σε μεγάλο βαθμό από τη συνοχή και την εμπιστοσύνη που θα αναπτυχθεί μεταξύ των συμβαλλομένων μερών⁷¹. Ακόμη, πολύ σημαντική είναι η επίδραση της Συμφωνίας στις δικαστικές διαφορές για την κλιματική αλλαγή. Πράγματι, οι στόχοι μείωσης της θερμοκρασίας που θέτει η Συμφωνία, οι εθνικά καθορισμένες συνεισφορές των κρατών και οι υποχρεώσεις ενημέρωσης είναι πολύ σημαντικά στοιχεία για την εθνική νομοθεσία, αλλά και πολύτιμα εργαλεία δικαστικής ερμηνείας στις διαφορές για το κλίμα, ακόμη κι αν δεν είναι τα ίδια αγωγίμα από μόνα τους⁷². Ο γενικός στόχος θερμοκρασίας δεν αφήνει στα κράτη μέρη την διακριτική ευχέρεια να αποκλίνουν από αυτόν και επιτρέπει στα δικαστήρια να αντλήσουν περαιτέρω καθοδήγηση από την Συμφωνία για την αξιολόγηση της επάρκειας των εθνικών συνεισφορών. Παράλληλα, οι απαιτήσεις διαφάνειας της Συμφωνίας επιτρέπουν σε ΜΚΟ και άτομα να παρακολουθούν την συμπεριφορά των κρατών και να αναλαμβάνουν πολιτικές ή νομικές ενέργειες για την ενίσχυση της εσωτερικευσης των διεθνώς συμφωνημένων προτύπων⁷³. Έτσι, οι μηχανισμοί και οι κανόνες που τίθενται στη Συμφωνία βρίσκουν τον δρόμο τους στην νομολογία για την κλιματική αλλαγή ως μέσο ερμηνείας και καθοδήγησης και αντίστροφα, οι κλιματικές διαφορές ενώπιον εθνικών δικαστηρίων μπορούν να συμπληρώσουν το πλαίσιο της Συμφωνίας, ενισχύοντας την πρόοδο στους συλλογικούς στόχους και την εναρμόνιση των εθνικών μέτρων με τις διεθνείς δεσμεύσεις.

Συμπερασματικά, το σημαντικότερο επίτευγμα της Συμφωνίας των Παρισίων ήταν ότι κατάφερε να ενώσει την παγκόσμια κοινότητα στην προσπάθεια εναντίον της κλιματικής αλλαγής και να δεσμεύσει σε ένα επίσημο νομικό κείμενο περισσότερες από 190 χώρες, εμπεριέχοντας παράλληλα σημαντικές νέες ρυθμίσεις, εκφράζοντας τη συλλογική πολιτική βούλησή τους και ταυτόχρονα δημιουργώντας νέες ευκαιρίες για δικαστικές διαφορές για την δημιουργία συμπληρωματικών εργαλείων διακυβέρνησης του ζητήματος της κλιματικής αλλαγής.

Η. Η Φιλόδοξη Κλιματική Πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η Ευρωπαϊκή Ένωση, η οποία ευθύνεται για το 10% των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου σε παγκόσμιο επίπεδο⁷⁴, ήταν πάντα ένθερμος υποστηρικτής

⁶⁹ Μητσιοπούλου Σ., 2021, Η «απόφαση του αιώνα»: Διοικητικό Πρωτοδικείο Παρισιού, απόφαση της 3^{ης} Φεβρουαρίου 2021- Ευθύνη του Δημοσίου για αποκατάσταση της περιβαλλοντικής βλάβης που οφείλεται σε παραλείψεις του να λάβει τα κατάλληλα μέτρα κατά της κλιματικής αλλαγής, Διοικητική Δίκη, 2, , Εκδόσεις Σάκκουλα: Αθήνα-Θεσσαλονίκη, παρ. 214

⁷⁰ Lennart Wegener, 2020, *SYMPOSIUM ARTICLE Can the Paris Agreement Help Climate Change Litigation and Vice Versa?*, Transnational Environmental Law, 9:1 (2020), σελ. 35

⁷¹ Δούση Ε., 2018, *Η περιβαλλοντική διακυβέρνηση στα Ηνωμένα Έθνη: το παράδειγμα της κλιματικής αλλαγής*, Συλλογικό Έργο: Τα Ηνωμένα Έθνη και οι νέες προκλήσεις στο διεθνές στερέωμα, Εκδόσεις Σάκκουλα: Αθήνα – Θεσσαλονίκη.

⁷² Βλ. ό.π. Lennart Wegener (σημ. 70), σελ. 24

⁷³ Βλ. ό.π. Lennart Wegener (σημ. 70), σελ. 31

⁷⁴ Ευρωπαϊκή Επιτροπή, (2018), Ανακοίνωση της Επιτροπής *Καθαρός πλανήτης για όλους: Ένα ευρωπαϊκό, στρατηγικό, μακρόπνοο όραμα για μια ευημερούσα, σύγχρονη, ανταγωνιστική και κλιματικά ουδέτερη οικονομία*

του αγώνα κατά της κλιματικής αλλαγής. Ο ρόλος της ήταν και εξακολουθεί να είναι ηγετικός σε κάθε διεθνή προσπάθεια αντιμετώπισης του προβλήματος και μέσα από την κλιματική διπλωματία της επιδιώκει να προωθήσει φιλόδοξους στόχους και δράσεις για το κλίμα σε παγκόσμιο επίπεδο. Απώτερος στόχος της είναι η μετάβαση του πλανήτη σε μία κλιματική ουδετερότητα, δηλαδή σε μια οικονομία μηδενικών εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου. Αναγνωρίζει ότι η αντιμετώπιση του προβλήματος απαιτεί συλλογική δράση και παγκόσμιο συντονισμό, καθώς η κλιματική αλλαγή απειλεί όλο τον κόσμο και καμία χώρα δεν μπορεί μόνη της να δώσει λύση. Έτσι, μέσα από την φιλόδοξη εσωτερική πολιτική της και τις δράσεις της για το κλίμα, η Ευρωπαϊκή Ένωση πρωτοστατεί και δίνει το παράδειγμα και στον υπόλοιπο κόσμο να ενισχύσει τις φιλοδοξίες του για το κλίμα.

Προς υλοποίηση αυτής της προσπάθειας, έχει θεσπίσει ένα ευρύτατο θεσμικό πλαίσιο. Το 2018, ειδικότερα, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, με ανακοίνωσή της «Καθαρός Πλανήτης για Όλους»⁷⁵, παρουσίασε το μακρόπνοο όραμά της για μια ευημερούσα, σύγχρονη, ανταγωνιστική και κλιματικά ουδέτερη οικονομία στην Ευρώπη. Στόχος της ανακοίνωσης ήταν να επιβεβαιώσει την δέσμευση της Ευρωπαϊκής Ένωσης να επιτευχθούν οι μακροπρόθεσμοι στόχοι της Συμφωνίας των Παρισίων. Χωρίς να θέτει ποσοτικούς στόχους κλιματικής πολιτικής, κάλεσε τους πολίτες και τους υπεύθυνους λήψης αποφάσεων στην Ευρώπη, να ενημερωθούν και να συμμετάσχουν σε μια συζήτηση για τους τρόπους με τους οποίους η ΕΕ μπορούσε να μεταβεί σε μια οικονομία μηδενικών εκπομπών αερίων θερμοκηπίου, έτσι ώστε να μπορέσει να υιοθετηθεί στη συνέχεια μια φιλόδοξη στρατηγική της ΕΕ για την κλιματική αλλαγή.

Στο πλαίσιο αυτό, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή παρουσίασε, τον Δεκέμβριο του 2019, την Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία (EU Green Deal), η οποία αποτελεί την νέα αναπτυξιακή στρατηγική της Ευρωπαϊκής Ένωσης και σκοπό έχει να μετασχηματίσει την οικονομία της σε όλους του τομείς και να την οδηγήσει σε ένα βιώσιμο μέλλον. Προτεραιότητα αυτής της στρατηγικής είναι να προωθήσει και να εφαρμόσει δράσεις, ώστε να καταστήσει την Ευρωπαϊκή Ένωση κλιματικά ουδέτερη, μηδενίζοντας τις καθαρές εκπομπές αερίων θερμοκηπίου έως το 2050 και παράλληλα να προστατέψει, διατηρήσει και ενισχύσει το φυσικό κεφάλαιο της ΕΕ αλλά και να προστατέψει την υγεία και ευημερία των πολιτών από τις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής και της υποβάθμισης του περιβάλλοντος. Η μετάβαση αυτή θα πρέπει να είναι δίκαιη και χωρίς αποκλεισμούς⁷⁶. Προκειμένου να υλοποιηθούν οι στόχοι της Πράσινης Συμφωνίας, είναι αναγκαίο να επανεξεταστούν οι πολιτικές της Ένωσης που συνδέονται με αυτούς. Συνεπώς, η Πράσινη Συμφωνία περιλαμβάνει δράσεις και πρωτοβουλίες σε ένα σύνολο τομέων, μεταξύ των οποίων είναι το περιβάλλον, το κλίμα, οι μεταφορές, η ενέργεια, η βιομηχανία, η γεωργία, ο τουρισμός και η περιφερειακή ανάπτυξη, αλλά και η έρευνα και η καινοτομία. Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο ενέκρινε την Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία, τονίζοντας την θέση του ότι η μετάβαση στην κλιματική ουδετερότητα θα δημιουργήσει νέες δυνατότητες για οικονομική και τεχνολογική ανάπτυξη καθώς και νέες θέσεις εργασίας⁷⁷.

COM/2018/ 773 final, σελ. 5, διαθέσιμο στο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52018DC0773&from=EL> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021]

⁷⁵ ό.π. (σημείωση 74)

⁷⁶ Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, (2019), *Η Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία*, COM(2019) 640 final, διαθέσιμη στο: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-15051-2019-INIT/el/pdf> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021]

⁷⁷ Σύνοδος του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου (12 Δεκεμβρίου 2019) – Συμπεράσματα, διαθέσιμο στο: <https://www.consilium.europa.eu/media/41780/12-euco-final-conclusions-el.pdf> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021]

Κάνοντας τα λόγια πράξη, η Επιτροπή υπέβαλε, τον Μάρτιο του 2020, πρόταση για την δημιουργία ενός ευρωπαϊκού νόμου για το κλίμα, έτσι ώστε ο στόχος της κλιματικά ουδέτερης Ευρώπης έως το 2050, να μην μείνει απλώς μια πολιτική δέσμευση, αλλά να κατοχυρωθεί και νομοθετικά. Ταυτόχρονα, η Επιτροπή οργάνωσε δημόσια διαβούλευση, καλώντας τοπικές κοινότητες, πολίτες, επιχειρήσεις και σχολεία να λάβουν μέρος στον σχεδιασμό του νομικά δεσμευτικού κειμένου. Τον Απρίλιο του 2021, Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και κράτη μέλη κατέληξαν σε μια προσωρινή πολιτική συμφωνία για τον ευρωπαϊκό νόμο για το κλίμα. Η διαδικασία ολοκληρώθηκε τελικά τον Ιούνιο του 2021, όταν το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο ενέκρινε το νομοθέτημα. Το ευρωπαϊκό νομοθέτημα για το κλίμα δημοσιεύθηκε τελικά στις 9 Ιουλίου 2021 στην Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης με έναρξη ισχύος την εικοστή ημέρα από την δημοσίευσή του, ήτοι τις 29 Ιουλίου 2021⁷⁸. Πρόκειται για έναν νόμο που θέτει τις βασικές αρχές κλιματικής δράσης και συνεπώς αναμένονται μεταγενέστερα εκτελεστικά νομοθετήματα και αποφάσεις για την υλοποίηση όλων των δεσμεύσεων που προέρχονται από αυτόν.

Σύμφωνα με τον ευρωπαϊκό κλιματικό νόμο, λοιπόν, τα θεσμικά όργανα της Ένωσης και τα κράτη μέλη της έχουν την υποχρέωση να λαμβάνουν τα απαραίτητα μέτρα, ώστε να επιτευχθεί ο στόχος της κλιματικής ουδετερότητας μέχρι το 2050, λαμβάνοντας, ωστόσο, υπόψη την δικαιοσύνη και την αλληλεγγύη μεταξύ των κρατών μελών (άρθρο 2). Ως κλιματική ουδετερότητα ορίζεται δε ο ισοσκελισμός των εκπομπών και των απορροφήσεων που ρυθμίζονται από το ενωσιακό δίκαιο (άρθρο 2 παρ. 1). Ο ρυθμός μείωσης των εκπομπών προσδιορίζεται με ενδιάμεσους στόχους από το 2030 έως το 2050, δημιουργώντας προβλεψιμότητα και εμπιστοσύνη στους οικονομικούς παράγοντες, δείχνοντάς τους τί πρέπει να γίνει και με ποια ταχύτητα. Έτσι, ως δεσμευτικός κλιματικός στόχος για το 2030 τίθεται η εγγώρια μείωση των καθαρών εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου **κατά τουλάχιστον 55%** σε σχέση με τα επίπεδα του 1990, αύξηση ιδιαίτερα μεγάλη συγκριτικά με την προηγούμενη δέσμευσή της Ένωσης να μειώσει τις εκπομπές της κατά τουλάχιστον 40% το 2014. Ο στόχος αυτός του 55% θα αποτελέσει τη νέα εθνικά καθορισμένη συνεισφορά της ΕΕ στο πλαίσιο της Συμφωνίας του Παρισιού. Προβλέπεται, ακόμη, ότι, το αργότερο έξι μήνες μετά τον πρώτο παγκόσμιο απολογισμό που θα πραγματοποιηθεί στα πλαίσια της Συμφωνίας των Παρισίων, θα πρέπει να γίνει πρόταση ενός ενωσιακού ενδιάμεσου κλιματικού στόχου για το 2040 (άρθρο 4). Επιπροσθέτως, ο κλιματικός νόμος προβλέπει μια διαδικασία παρακολούθησης και αξιολόγησης των εθνικών μέτρων για την επίτευξη των κλιματικών στόχων, αλλά και της συλλογικής προόδου που σημειώνεται συνολικά από τα κράτη μέλη (άρθρα 6 και 7). Αυτός ο μηχανισμός λειτουργεί μέσα από ενοποιημένες εκθέσεις προόδου για την ενέργεια και το κλίμα⁷⁹ και μέσα από συστάσεις της Επιτροπής, όταν κρίνει ότι τα μέτρα που λαμβάνει ένα κράτος μέλος είναι ανεπαρκή (άρθρο 7). Επιπλέον, ιδιαίτερα σημαντικό είναι το γεγονός ότι ο κλιματικός νόμος εστιάζει στην ανάγκη προσαρμογής στην κλιματική αλλαγή, καλώντας θεσμικά όργανα της Ένωσης και κράτη μέλη να θεσπίσουν και να εφαρμόσουν στρατηγικές και σχέδια προσαρμογής για την ενίσχυση της ανθεκτικότητας της Ευρώπης, λαμβάνοντας υπόψη τους ευάλωτους και επηρεαζόμενους πληθυσμούς και τομείς (άρθρο 5). Τέλος, στα θετικά σημεία του νομοθετήματος, συγκαταλέγεται η σύσταση της Ευρωπαϊκής Συμβουλευτικής Επιτροπής για την κλιματική αλλαγή (άρθρο 3), η οποία θα παρέχει ανεξάρτητες επιστημονικές συμβουλές και θα υποβάλλει εκθέσεις σχετικά με την ευρωπαϊκή πολιτική και τους στόχους για το κλίμα.

⁷⁸Κανονισμός (ΕΕ) 2021/1119 «Ευρωπαϊκό Νομοθέτημα για το Κλίμα», διαθέσιμο στο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/HTML/?uri=CELEX:32021R1119&from=EL#d1e39-1-1>

⁷⁹Κανονισμός (ΕΕ) 2019/1999, διαθέσιμο στο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018R1999&from=EN>

Προκειμένου να επιτευχθεί ο στόχος της κλιματικής ουδετερότητας, είναι αναγκαίο η Ευρωπαϊκή Ένωση να προχωρήσει σε έναν συστημικό μετασχηματισμό των υφιστάμενων πολιτικών της σε όλους τους τομείς της οικονομίας, κοινωνίας και βιομηχανίας. Οδεύοντας προς αυτή την κατεύθυνση, η Επιτροπή παρουσίασε στις 14 Ιουλίου 2021 την δέσμη προτάσεων «Προσαρμογή στον στόχο του 55%» (Fit for 55)⁸⁰. Η δέσμη αυτή αποτελεί ένα σύνολο νομοθετικών προτάσεων και πολιτικών πρωτοβουλιών, με σκοπό την ευθυγράμμιση της ευρωπαϊκής νομοθεσίας στον φιλόδοξο στόχο της αυξημένης μείωσης εκπομπών. Οι προτάσεις αφορούν ειδικότερα τους τομείς του κλίματος, της ενέργειας και των καυσίμων, των μεταφορών, των κτιρίων, των χρήσεων γης και της δασοκομίας και υποστηρίζονται από μια ανάλυση εκτίμησης επιπτώσεων που περιλαμβάνει το σύνολο των προτάσεων της δέσμης. Μεταξύ των βασικότερων σημείων της δέσμης, βρίσκεται η αναθεώρηση του συστήματος εμπορίας δικαιωμάτων εκπομπών της ΕΕ (ΣΕΔΕ) μέσα από την εφαρμογή του στον τομέα της ναυτιλίας, των οδικών μεταφορών και των καυσίμων, αλλά και από την απαίτηση μεγαλύτερης προσπάθειας μείωσης των εκπομπών στον τομέα των αερομεταφορών. Ακόμα, προβλέπεται αναθεώρηση της οδηγίας για τις ανανεώσιμες πηγές ενέργειας, με στόχο το ποσοστό των ανανεώσιμων πηγών στο ενεργειακό σύστημα της ΕΕ να αυξηθεί από το ισχύον 32% στο περισσότερο φιλόδοξο 40% και ενίσχυση της ποιότητας και της ποσότητας των φυσικών καταβολών και αποθετηρίων διοξειδίου του άνθρακα (δάση, έδαφος, υγρότοποι, ωκεανοί). Στις βασικές προτάσεις συγκαταλέγεται και ο μηχανισμός συνοριακής προσαρμογής άνθρακα (ΜΣΠΑ) με σκοπό την αποφυγή διαρροής εκπομπών άνθρακα εκτός συνόρων ΕΕ. Τέλος, καθοριστική αρχή της δέσμης είναι και η παροχή βοήθειας σε όσους το έχουν μεγαλύτερη ανάγκη, ώστε η πράσινη μετάβαση να είναι δίκαιη και αλληλέγγυα. Προς επίτευξη αυτής, προβλέπεται η λειτουργία ενός νέου Κοινωνικού Ταμείου για το Κλίμα για την οικονομική στήριξη όσων επηρεάζονται περισσότερο κατά την μετάβαση⁸¹.

Επόμενο βήμα είναι η ολοκλήρωση των νομοθετικών εργασιών του Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, ώστε να μπορέσει να εγκριθεί η πρόταση και να ολοκληρωθεί ο επερχόμενος μετασχηματισμός της ενωσιακής νομοθεσίας προς τον στόχο της κλιματικής ουδετερότητας.

Μέσω των δράσεων της και των προτάσεων που περιλαμβάνονται στο “Fit for 55”, η ΕΕ υλοποιεί τις δεσμεύσεις που έχει αναλάβει από την Σύμβαση των Παρισίων και επιδιώκει να αποτελέσει παράδειγμα προς μίμηση για τον υπόλοιπο κόσμο στην 26^η Διάσκεψη των Μερών (COP 26), που θα λάβει χώρα στην Γλασκόβη, αναγνωρίζοντας ότι η αντιμετώπιση της κλιματικής κρίσης απαιτεί παγκόσμια κινητοποίηση και διεθνή συνεργασία.

Η πολιτική της ΕΕ για το κλίμα, ωστόσο, δεν έχει γίνει αποδεκτή από το σύνολο της ευρωπαϊκής κοινότητας, καθώς πολλοί είναι εκείνοι που αμφισβητούν την αποτελεσματικότητά και την επάρκειά του νέου νόμου να προστατέψει τους ανθρώπους και το περιβάλλον από την επικίνδυνη κλιματική αλλαγή. Ξεκινώντας από τον πολιτικό κόσμο, η ομάδα των Πρασίνων καταψήφισε τον ευρωπαϊκό κλιματικό νόμο, δηλώνοντας ότι δεν είναι αρκετά φιλόδοξος και, συνεπώς, δεν επαρκεί για την επίτευξη των στόχων μείωσης της θερμοκρασίας που θέτει η Συμφωνία των Παρισίων⁸². Αρνητική κριτική δέχτηκε, επίσης, και από κλιματικούς ακτιβιστές και μη κυβερνητικές οργανώσεις. Ειδικότερα, νέοι ακτιβιστές, με διαδηλώσεις τους, έστειλαν το

⁸⁰ Ευρωπαϊκή Επιτροπή, (2021), Ανακοίνωση *Προσαρμογή στον στόχο του 55 %*: υλοποίηση του στόχου της ΕΕ για το κλίμα με ορίζοντα το 2030 στην πορεία προς την κλιματική ουδετερότητα, COM/2021/550 final, διαθέσιμη στο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=CELEX%3A52021DC0550&qid=1633448692756>

⁸¹ Περισσότερες πληροφορίες για την υλοποίηση της Ευρωπαϊκής Πράσινης Συμφωνίας διαθέσιμες στην επίσημη ιστοσελίδα της ΕΕ: https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal/delivering-european-green-deal_el

⁸² Taylor K., Kurmayer N. J., (2021), *Greens join far-right in bid to stop EU climate law*, Euractiv.com, διαθέσιμο στο: <https://www.euractiv.com/section/energy-environment/news/greens-join-far-right-in-bid-to-stop-eu-climate-law/>

μήνυμα στην ΕΕ ότι η πρόταση για τον Ευρωπαϊκό Κλιματικό Νόμο δεν βασίζεται στα τρέχοντα επιστημονικά δεδομένα και δεν λαμβάνει υπόψη της την κλιματική δικαιοσύνη, καθώς στόχος της ΕΕ θα έπρεπε να είναι όχι η κλιματική ουδετερότητα έως το 2050, αλλά ο άμεσος τερματισμός των εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα⁸³. Αντίστοιχη κριτική ασκείται και από περιβαλλοντικές ΜΚΟ, οι οποίες σημειώνουν ότι ο ευρωπαϊκός κλιματικός νόμος δεν ανταποκρίνεται επαρκώς στις υποδείξεις της επιστήμης, με αποτέλεσμα να αντικατοπτρίζει την πολιτική και όχι την επιστήμη⁸⁴.

Η βασικότερη, λοιπόν, κριτική που ασκείται στον νόμο είναι ότι ο στόχος του 55% έως το 2030 δεν είναι ένας στόχος επαρκής, ο οποίος να ανταποκρίνεται στα πορίσματα της επιστήμης. Σύμφωνα με την, από το 2019, έκθεση του UNEP για το χάσμα εκπομπών, για να μπορέσουμε να περιορίσουμε την υπερθέρμανση του πλανήτη στους 1,5 βαθμούς Κελσίου, στόχος που βρίσκεται ήδη στο χείλος του να καταστεί αδύνατος, πρέπει οι συνολικές δεσμεύσεις να μπορούν να επιφέρουν μείωση των εκπομπών κατά 7,6% κάθε χρόνο μεταξύ του 2020 και του 2030⁸⁵. Το ποσοστό αυτό για την ΕΕ σημαίνει ότι θα πρέπει να επιδιωχθεί μείωση των εκπομπών κατά 65% έως το 2030 σύμφωνα με τα επίπεδα του 1990, με αποτέλεσμα η πρόβλεψη για 55% μείωση να καθίσταται ανεπαρκής με βάση τα επιστημονικά δεδομένα⁸⁶. Μάλιστα, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, σε τροπολογία του, είχε προτείνει να αυξηθεί ο στόχος της ένωσης στη μείωση των εκπομπών κατά 60% έως το 2030⁸⁷, πρόταση όμως που τελικώς δεν υιοθετήθηκε. Ένα άλλο σημείο στο οποίο ασκείται κριτική είναι οι τεχνολογίες δέσμευσης άνθρακα, οι οποίες, σύμφωνα με τον κλιματικό νόμο, μπορούν να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο στην εξισορρόπηση των ανθρωπογενών εκπομπών⁸⁸. Υπάρχουν, όμως, αντιδράσεις ως προς την συμπερίληψή τους, καθώς θεωρείται ότι σχετίζονται άμεσα με την παράταση της χρήσης ορυκτών καυσίμων⁸⁹. Ακόμα, ενώ είναι ιδιαίτερα θετικό το γεγονός ότι ο νέος νόμος για το κλίμα περιλαμβάνει διάταξη για την προσαρμογή στις επιπτώσεις κλιματικής αλλαγής, αναγνωρίζοντας την ανάγκη αυτή παράλληλα με την μείωση των εκπομπών, η προσέγγιση που κάνει χαρακτηρίζεται ως γενική και αόριστη. Κι αυτό διότι δεν περιλαμβάνει συγκεκριμένες προβλέψεις για τις ενέργειες προσαρμογής στις οποίες πρέπει να προβούν τα κράτη – μέλη. Τέλος, όσον αφορά την πρόοδο των κρατών μελών, ο νόμος για το κλίμα βασίζεται στις αξιολογήσεις των εθνικών μέτρων (άρθρο 7) με βάση τα ενοποιημένα εθνικά σχέδια για την ενέργεια και το κλίμα και στις εκθέσεις προόδου που υποβάλλονται σύμφωνα με τον κανονισμό Διακυβέρνησης (κανονισμός ΕΕ 2018/1999), χωρίς να περιλαμβάνει κάποια πρόβλεψη για πρόσβαση στη δικαιοσύνη σε εθνικό επίπεδο. Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο είχε προτείνει τη θέσπιση διάταξης πρόσβασης στη δικαιοσύνη που θα επέτρεπε σε άτομα και

⁸³ Climate strikers: Open letter to EU leaders on why their new climate law is ‘surrender’, 2020, διαθέσιμο στο: <https://www.carbonbrief.org/climate-strikers-open-letter-to-eu-leaders-on-why-their-new-climate-law-is-surrender> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021]

⁸⁴ WWF, 2021, *Ευρωπαϊκός Κλιματικός Νόμος: η τελική συμφωνία αντικατοπτρίζει την πολιτική, όχι την επιστήμη*, διαθέσιμο στο: <https://www.wwf.gr/?uNewsID=3107916> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021]

⁸⁵ UNEP, Emissions Gap Report 2019 Global progress report on climate action, διαθέσιμο στο: <https://www.unep.org/interactive/emissions-gap-report/2019/> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021]

⁸⁶ The Green Tank, 2020, Ο Ευρωπαϊκός Κλιματικός Νόμος, σελ. 3

⁸⁷ Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, 2020, Τροπολογίες του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 8ης Οκτωβρίου 2020 στην πρόταση κανονισμού του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για τη θέσπιση πλαισίου με στόχο την επίτευξη κλιματικής ουδετερότητας και για την τροποποίηση του κανονισμού (ΕΕ) 2018/1999 (ευρωπαϊκός νόμος για το κλίμα) (COM(2020)0080 – COM(2020)0563 – C9-0077/2020 – 2020/0036(COD)), τροπολογία 48, διαθέσιμο στο: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2020-0253_EL.pdf [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021]

⁸⁸ Κανονισμός (ΕΕ) 2021/1119, «Ευρωπαϊκό Νομοθέτημα για το κλίμα», βλ. ό.π. (σκ. 78)

⁸⁹ Βλ. ό.π. The Green Tank (σημείωση 86),

ΜΚΟ να αμφισβητήσουν αυτά τα σχέδια στα δικαστήρια⁹⁰, ωστόσο η διάταξη καταργήθηκε τελικά κατά τη διάρκεια του τριμερούς διαλόγου με επιμονή του Συμβουλίου⁹¹. Ωστόσο, αμφισβητήσεις της επάρκειας των εν λόγω σχεδίων μπορούν να βασίζονται στο άμεσο αποτέλεσμα του κλιματικού νόμου, ο οποίος, ως κανονισμός, εφαρμόζεται άμεσα σε όλα τα κράτη μέλη, καθώς και στο δικαίωμα πραγματικής προσφυγής του άρθρου 47 του ΧΘΔ της ΕΕ⁹².

Εν κατακλείδι, ο Ευρωπαϊκός Νόμος για το Κλίμα, θέτει ένα γενικό πλαίσιο προκειμένου να θέσει την ΕΕ σε μια πορεία προς την κλιματική ουδετερότητα, αλλά είναι μόνο ένα πρώτο βήμα. Ο αντίκτυπός του θα εξαρτηθεί από τον τρόπο εφαρμογής του σε άλλη νομοθεσία, ξεκινώντας από το πακέτο Fit for 55, και το πόσο καλά θα λειτουργήσει αυτή η εφαρμογή στους διάφορους τομείς πολιτικής. Η πρόοδος της ευρωπαϊκής νομοθεσίας στον τομέα της κλιματικής αλλαγής στην πάροδο των χρόνων και η πρόθεση της ΕΕ να αποτελέσει θετικό παράδειγμα προς μίμηση είναι εμφανής, το εγχείρημα, ωστόσο, είναι απαιτητικό, καθώς απαιτεί μια αναλογική εφαρμογή πολιτικών. Η ΕΕ πρέπει να αξιοποιήσει στο έπακρο τη διατύπωση «κατά τουλάχιστον» που υπάρχει στον ευρωπαϊκό κλιματικό νόμο, αναφορικά με τους στόχους μείωσης των εκπομπών, αν θέλει να γεφυρώσει το χάσμα ανάμεσα στον συμφωνημένο κλιματικό στόχο και τον στόχο που πράγματι απαιτεί η επιστήμη. Το σίγουρο είναι ότι, για να επιτευχθεί η κλιματική ουδετερότητα, πρέπει να βελτιστοποιηθεί η προστασία όλων των επιμέρους θεματικών τομέων του περιβάλλοντος.

II. Η αναγνώριση της σύνδεσης κλιματικής αλλαγής – ανθρωπίνων δικαιωμάτων

Η συζήτηση για την κλιματική αλλαγή, ιστορικά, προσανατολιζόταν γύρω από την επιστημονική, περιβαλλοντική και πολιτική ανάλυση του φαινομένου. Τις τελευταίες δεκαετίες, ωστόσο, το ενδιαφέρον της διεθνούς κοινότητας για την σχέση της κλιματικής αλλαγής και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αυξήθηκε σημαντικά. Ήδη, με την Διακήρυξη της Στοκχόλμης το 1972, αναγνωρίστηκε η αλληλεπίδραση του περιβάλλοντος με την απόλαυση των βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Σταδιακά, όμως, το ενδιαφέρον επικεντρώθηκε στην κλιματική αλλαγή ειδικότερα και πώς αυτό το φαινόμενο και οι συνέπειές του επιδρούν στα ανθρώπινα δικαιώματα.

Στα μέσα της δεκαετίας του 2000, κράτη, ιδιαίτερα ευάλωτα στις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής, προσπάθησαν να εστιάσουν την προσοχή των κυβερνήσεων γύρω από τα ανθρώπινα δικαιώματα και τα «θύματα» της κλιματικής αλλαγής. Το 2005, μια ομάδα της φυλής των Εσκιμών υπέβαλε αίτημα ενώπιον της Δια-Αμερικανικής Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων υποστηρίζοντας ότι πράξεις και παραλείψεις των ΗΠΑ αναφορικά με την κλιματική αλλαγή παραβιάζαν πολλά δικαιώματα που κατοχυρώνονται στην Αμερικανική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων και των Υποχρεώσεων των Ανθρώπων του 1948, συμπεριλαμβανομένου του δικαιώματος να απολαμβάνουν τα οφέλη του πολιτισμού, το δικαίωμα στην ιδιοκτησία, στη διατήρηση της υγείας, της ζωής, της σωματικής ακεραιότητας, της ασφάλειας, το δικαίωμα στη

⁹⁰Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, (2020), *Έκθεση σχετικά με την πρόταση κανονισμού του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για τη θέσπιση πλαισίου με στόχο την επίτευξη κλιματικής ουδετερότητας και για την τροποποίηση του κανονισμού (ΕΕ) 2018/1999 (ευρωπαϊκός νόμος για το κλίμα), (COM(2020)0080 – C9-0077/2020 – 2020/0036(COD))*, τροπολογία 92.

⁹¹Bechtel D. S., 2021, *The New EU Climate Law Symbolic Law or New Governance Framework?*, Verfassungsblog, διαθέσιμο στο: <https://verfassungsblog.de> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

⁹² Βλ. ό.π. Bechtel D. S.

διαμονή, την μετακίνηση και το απαραβίαστο του σπιτιού⁹³. Οι αιτούντες ισχυρίστηκαν ότι η αποτυχία των ΗΠΑ να ρυθμίσουν επαρκώς τις εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου παραβίαζε τα ανθρώπινα δικαιώματά τους. Η Επιτροπή απέρριψε την αίτηση, τονίζοντας ότι οι πληροφορίες που είχαν παράσχει οι αιτούντες ήταν ανεπαρκείς για να εξεταστεί αν υπάρχει παραβίαση των δικαιωμάτων που προστατεύονται από την Αμερικανική Διακήρυξη. Παρόλα αυτά, η συγκεκριμένη υπόθεση συνέβαλε καθοριστικά στην δημιουργία μιας συζήτησης γύρω από τις σχέσεις μεταξύ κλιματικής αλλαγής και ανθρωπίνων δικαιωμάτων⁹⁴.

Λίγο αργότερα, τον Νοέμβριο του 2007, εκπρόσωποι της ομάδας των Μικρών Αναπτυσσόμενων Νησιωτικών Κρατών (Small Island Developing States – SIDS) υιοθέτησαν την Διακήρυξη της Μάλε για την Ανθρώπινη Διάσταση της Παγκόσμιας Κλιματικής Αλλαγής⁹⁵. Με την Διακήρυξη αυτή, τα κράτη εξέφρασαν τις ανησυχίες τους για τις σαφείς και άμεσες επιπτώσεις που έχει η κλιματική αλλαγή στην απόλαυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και κάλεσαν την διεθνή κοινότητα να αναλάβει δράση για την αντιμετώπιση του προβλήματος. Ήδη, από τότε, λοιπόν, τα κράτη- μέλη της ομάδας των SIDS ήταν από τους πιο δυνατούς υποστηρικτές μιας προσέγγισης της κλιματικής αλλαγής με επίκεντρο τα ανθρώπινα δικαιώματα. Παράλληλα, με την ως άνω Διακήρυξη, τα κράτη κάλεσαν το Γραφείο της Ύπατης Αρμοστείας των Ηνωμένων Εθνών για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, να διεξάγει μια μελέτη για τις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής στην πλήρη απόλαυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, η οποία να έχει σχετικά συμπεράσματα και συστάσεις, ώστε να υποβληθούν πριν από την δέκατη σύνοδο του Συμβουλίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων.

Το αίτημα επισημοποιήθηκε με ψήφισμα του Συμβουλίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων στις 28 Μαρτίου 2008, με το οποίο αναγνωρίστηκε ότι «η κλιματική αλλαγή αποτελεί άμεση και εκτεταμένη απειλή για τους ανθρώπους και τις κοινότητες σε όλο τον κόσμο και έχει επιπτώσεις στην πλήρη απόλαυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων» και ακόμη ότι «οι φτωχοί του κόσμου είναι ιδιαίτερα ευάλωτοι στις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής, ιδίως εκείνοι που συγκεντρώνονται σε περιοχές υψηλού κινδύνου και τείνουν επίσης να έχουν πιο περιορισμένες ικανότητες προσαρμογής»⁹⁶. Σε απάντηση αυτού του αιτήματος του Συμβουλίου, το Γραφείο της Ύπατης Αρμοστείας των Ηνωμένων Εθνών για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα δημοσίευσε, στις 15 Ιανουαρίου 2009, την πρώτη του έκθεση για την σχέση μεταξύ κλιματικής αλλαγής και ανθρωπίνων δικαιωμάτων⁹⁷. Η έκθεση κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η υπερθέρμανση του πλανήτη θα επηρεάσει την απόλαυση ενός μεγάλου εύρους ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Μεταξύ αυτών, περισσότερο άμεση θα είναι η επίδραση στο δικαίωμα στη ζωή, την επάρκεια φαγητού, το νερό, την υγεία, την στέγαση και στο δικαίωμα αυτοπροσδιορισμού. Τόνισε, ακόμη, ότι πέρα από τις επιπτώσεις άμεσης φύσης μέσω, για παράδειγμα, ακραίων καιρικών φαινομένων που μπορεί να απειλήσουν το δικαίωμα στη ζωή, θα υπάρξουν και συνέπειες με έμμεση και σταδιακή επίδραση στα ανθρώπινα δικαιώματα, όπως η αύξηση του άγχους στα συστήματα υγείας και οι ευπάθειες που σχετίζονται με την

⁹³ Περίληψη της αίτησης ενώπιον στην Δια-Αμερικανική Επιτροπή των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων διαθέσιμη στο: https://earthjustice.org/sites/default/files/library/legal_docs/summary-of-inuit-petition-to-inter-american-council-on-human-rights.pdf [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

⁹⁴ B. Lewis, (2018), *Environmental Human Rights and Climate Change: Current Status and Future Prospects*, , Springer, σελ. 154-155.

⁹⁵ Male Declaration on the Human Dimension of Global Climate Change, διαθέσιμη στο: http://www.ciel.org/Publications/Male_Declaration_Nov07.pdf [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

⁹⁶ Resolution 7/23, Human Rights Council, διαθέσιμο στο: https://ap.ohchr.org/documents/E/HRC/resolutions/A_HRC_RES_7_23.pdf [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021]

⁹⁷ UN Human Rights Council, 2009, Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights on the relationship between climate change and human rights, , A/HCR/10/61, διαθέσιμο στο: <https://www.refworld.org/docid/498811532.html> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

μετανάστευση που προκαλεί η κλιματική αλλαγή. Η έκθεση σημείωσε ότι οι επιπτώσεις αυτές δεν μπορούν εύκολα να θεωρηθούν ως παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, κυρίως για τον λόγο ότι δεν μπορούν να αποδοθούν σε πράξεις ή παραλείψεις συγκεκριμένων κρατών, αναγνώρισε και τόνισε, όμως, ότι **το διεθνές δίκαιο ανθρωπίνων δικαιωμάτων επιβάλλει υποχρεώσεις στα κράτη σε σχέση με την κλιματική αλλαγή**⁹⁸.

Σε επόμενη έκθεση, λίγο αργότερα το 2009, το Συμβούλιο αναγνώρισε ότι ενώ οι επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής επηρεάζουν ιδιώτες και κοινότητες σε όλο τον κόσμο, εντούτοις, οι επιπτώσεις θα γίνουν περισσότερο αισθητές στα τμήματα του πληθυσμού που βρίσκονται ήδη σε ευάλωτες καταστάσεις λόγω παραγόντων, όπως η γεωγραφία, η φτώχεια, το φύλο, η ηλικία, το γηγενές ή μειονοτικό καθεστώς καθώς και η αναπηρία⁹⁹. Έκτοτε, το Συμβούλιο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων έχει υιοθετήσει σειρά ψηφισμάτων με τα οποία εκφράζει τις ανησυχίες του αναφορικά με την επίδραση της κλιματικής αλλαγής στην απόλαυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ιδιαίτερα των πιο ευάλωτων πληθυσμών, καλώντας τα κράτη να συνεργαστούν για την αντιμετώπιση του προβλήματος, μέσω πολιτικών και ενεργειών που λαμβάνουν υπόψη τους την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Στο πλαίσιο αυτό, το Συμβούλιο όρισε το 2012 έναν ανεξάρτητο εμπειρογνώμονα – ειδικό εισηγητή στο θέμα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και του περιβάλλοντος με καθήκοντα, μεταξύ άλλων, να εξετάζει τις υποχρεώσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων που σχετίζονται με την απόλαυση ενός ασφαλούς, καθαρού, υγιούς και βιώσιμου περιβάλλοντος και να προωθεί τις βέλτιστες πρακτικές για την συμπερίληψη των δικαιωμάτων στη χάραξη περιβαλλοντικής πολιτικής¹⁰⁰. Στην πρώτη του έκθεση, ο Ειδικός εισηγητής επισημαίνει ότι, ενώ ορισμένες θεμελιώδεις πτυχές της σχέσης μεταξύ ανθρωπίνων δικαιωμάτων και περιβάλλοντος έχουν πλέον εδραιωθεί, «*πολλά ζητήματα που σχετίζονται με τις υποχρεώσεις που επιβάλλει το δίκαιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σχετικά με την προστασία του περιβάλλοντος χρειάζονται μεγαλύτερη μελέτη και διευκρίνιση*»¹⁰¹. Συνεπώς, η πρώτη προτεραιότητα της εντολής του ήταν να παρέχει μεγαλύτερη εννοιολογική σαφήνεια στην εφαρμογή των υποχρεώσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που σχετίζονται με το περιβάλλον, έτσι ώστε τα κράτη και τα άτομα να μπορέσουν να κατανοήσουν καλύτερα τί απαιτούν αυτές οι υποχρεώσεις και να διασφαλίσουν ότι πληρούνται πλήρως, τόσο σε τοπικό, όσο και σε παγκόσμιο επίπεδο.

Το 2014, η ομάδα των ειδικών εισηγητών των Ηνωμένων Εθνών για τα ανθρώπινα δικαιώματα προέτρεψε τις κυβερνήσεις σε όλο τον κόσμο να ενσωματώσουν αρχές και πρότυπα ανθρωπίνων δικαιωμάτων στις διαπραγματεύσεις και στο τελικό κείμενο της συμφωνίας των Παρισίων του 2015. Με κοινή δήλωσή τους, στην Γενεύη, στις 10 Δεκεμβρίου 2014, ενόψει της Ημέρας Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, κάλεσαν τα κράτη μέλη του ΟΗΕ να διασφαλίσουν ότι η νέα συμφωνία για την κλιματική αλλαγή θα είναι στενά συνδεδεμένη με το πλαίσιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, τονίζοντας ότι κάθε αντίδραση στην κλιματική αλλαγή θα πρέπει να σέβεται, να προστατεύει, να προωθεί και να εκπληρώνει τα ανθρώπινα δικαιώματα¹⁰². Κατά την διάρκεια των

⁹⁸ Ο.π. σελ. 24-28.

⁹⁹ Resolution 10/4, Human Rights and Climate Change, διαθέσιμο στο:

https://ap.ohchr.org/documents/E/HRC/resolutions/A_HRC_RES_10_4.pdf [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021]

¹⁰⁰ A/HCR/RES/19/10, Human Rights Council, διαθέσιμο στο: [https://documents-dds-](https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/G12/131/59/PDF/G1213159.pdf?OpenElement)

[ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/G12/131/59/PDF/G1213159.pdf?OpenElement](https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/G12/131/59/PDF/G1213159.pdf?OpenElement) [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021]

¹⁰¹ A/HCR/22/43, Human Rights Council, διαθέσιμη στο:

https://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/HRCouncil/RegularSession/Session22/A-HRC-22-43_en.pdf

¹⁰² OHCHR, (2014), Statement of the United Nations Special Procedures Mandate Holders on the occasion of the Human Rights Day Geneva, 10 December 2014

συνεδριάσεων στο Παρίσι, το 2015, ο Υπατος Αρμοστής για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα επεσήμανε σε δήλωσή του ότι η ανάγκη ανάληψης αποτελεσματικής και φιλόδοξης δράσης από τα κράτη είναι σίγουρα ένα καθήκον ηθικό, αλλά είναι επίσης και μία νομική υποχρέωση, **διότι το διεθνές δίκαιο ανθρωπίνων δικαιωμάτων επιβάλλει θετικές νομικές υποχρεώσεις σε όλα τα κράτη να λάβουν νομικά και θεσμικά μέτρα για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων από καταστροφικά φαινόμενα, όπως η κλιματική αλλαγή**¹⁰³. Εκθέσεις για την κλιματική αλλαγή και τα ανθρώπινα δικαιώματα δημοσιεύτηκαν, την ίδια περίοδο, και από άλλους διεθνείς οργανισμούς, όπως η Έκθεση του Προγράμματος για το Περιβάλλον των Ηνωμένων Εθνών¹⁰⁴ και η Έκθεση της UNICEF για την επίδραση της κλιματικής αλλαγής στα παιδιά¹⁰⁵.

Το τελικό κείμενο της Συμφωνίας των Παρισίων είναι η πρώτη κλιματική συμφωνία που αναγνωρίζει τελικά την σύνδεση με τα ανθρώπινα δικαιώματα, αναφέροντας στο προοίμιο ότι:

«...τα μέρη θα πρέπει, κατά τη λήψη μέτρων για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής, να σέβονται, να προωθούν και να εξετάζουν τις αντίστοιχες υποχρεώσεις τους σε σχέση με τα ανθρώπινα δικαιώματα, το δικαίωμα στην υγεία, τα δικαιώματα των αυτόχθονων πληθυσμών, των τοπικών κοινοτήτων, των μεταναστών, των παιδιών, των ατόμων με αναπηρίες και των προσώπων τα οποία βρίσκονται σε ευάλωτη κατάσταση και το δικαίωμα στην ανάπτυξη, καθώς και την ισότητα των φύλων, τη χειραφέτηση των γυναικών και την ισότητα μεταξύ των γενεών»¹⁰⁶.

Παρότι η συμπερίληψη των ανθρωπίνων δικαιωμάτων έγινε στο προοίμιο και όχι σε κάποιο από τα άρθρα της Συμφωνίας, είναι ένα σημαντικό βήμα για την αναγνώριση ότι η κλιματική αλλαγή συνιστά απειλή για την απόλαυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ότι οι ενέργειες αντιμετώπισής της πρέπει να συμμορφώνονται με τις υποχρεώσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων¹⁰⁷. Εξάλλου, το προοίμιο μιας συνθήκης μπορεί από μόνο του να μην είναι ικανό να δημιουργήσει δικαιώματα και υποχρεώσεις, ωστόσο, η σημασία των ρητρών που περιέχονται σε αυτό για την ερμηνεία της συνθήκης αναγνωρίζεται ευρέως στο εθιμικό διεθνές δίκαιο¹⁰⁸. Η Συμφωνία, τέλος, αναφέρεται σε «αντίστοιχες υποχρεώσεις των μερών για τα ανθρώπινα δικαιώματα», δίνοντας έμφαση στις ήδη υφιστάμενες δεσμεύσεις, αποφεύγοντας να κάνει λόγο για ανάληψη νέων υποχρεώσεων. Ωστόσο, αυτές οι «αντίστοιχες υποχρεώσεις» είναι πολλές και αρκετές από αυτές έχουν άμεση εφαρμογή στο πλαίσιο της κλιματικής αλλαγής¹⁰⁹. Έτσι, η Συμφωνία των Παρισίων έχει χαρακτηριστεί ως ένα κατεξοχήν κλιματικό κείμενο που όμως εκτείνει το χέρι εμφανώς προς το δίκαιο ανθρωπίνων δικαιωμάτων, καθώς τα δικαιώματα του ανθρώπου και η τρώση αυτών είναι εντέλει εκεί που η κλιματική αλλαγή και τα αποτελέσματά της κορυφώνονται και βρίσκουν την οδυνηρότερη έκφρασή τους¹¹⁰.

<https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=15395&LangID=E> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

¹⁰³ OHCHR, (2015), *Burning Down the House*, διαθέσιμο στο: <https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/BurningDowntheHouse.aspx> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

¹⁰⁴ UNEP, (2015), *Climate Change and Human Rights*, διαθέσιμο στο: <https://www.unep.org/resources/report/climate-change-and-human-rights> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

¹⁰⁵ UNICEF, (2015), *Unless we act now: the impact of climate change on children*, διαθέσιμη στο: https://www.unicef.org/sites/default/files/2019-02/Unless_we_act_now_Executive_summary-ENG.pdf [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

¹⁰⁶ Βλ. ό.π. Συμφωνία των Παρισίων (σημ. 58) προοίμιο.

¹⁰⁷ A/HRC/31/52, (2016), σελ. 7, διαθέσιμο στο: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G16/015/72/PDF/G1601572.pdf?OpenElement> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

¹⁰⁸ Benoit Mayer, (2016), *Human Rights in the Paris Agreement*, *Climate Law* 6, σελ. 109-117

¹⁰⁹ Βλ. ό.π., B. Lewis (σημ. 94), σελ. 157.

¹¹⁰ Λούβη Κ. Μ., *Κλιματική αλλαγή και φυσικές καταστροφές υπό το φως της Συμφωνίας των Παρισίων*, ΔιΔικ 1 (2020), σ. 110-117.

Όπως υποστηρίζει ο B. Mayer, η νομοθεσία και οι συμβάσεις προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων μπορεί να ερμηνευθούν με την έννοια ότι απαιτούν από ένα κράτος να δρα με καλή πίστη για τον μετριασμό της κλιματικής αλλαγής, στο βαθμό που αυτή η δράση συμβάλλει στην προστασία των δικαιωμάτων των ατόμων εντός της επικράτειας ή δικαιοδοσίας του. Το κατά πόσο μια τέτοια σύμβαση απαιτεί πράγματι από ένα κράτος να συμμορφώνεται με τις γενικές υποχρεώσεις μετριασμού του εξαρτάται από το πεδίο εφαρμογής της, την σημασία του επίμαχου δικαιώματος, καθώς και τα πιθανά οφέλη που θα έχει ο μετριασμός της κλιματικής αλλαγής για την απόλαυση του δικαιώματος¹¹¹. Η καταλληλότητα της νομοθεσίας ανθρωπίνων δικαιωμάτων για την αντιμετώπιση των επιπτώσεων της κλιματικής αλλαγής εξαρτάται από το αν το θύμα μπορεί να τεκμηριώσει ότι ο παραβάτης έχει συμβάλει στην κλιματική αλλαγή με τρόπο που ισοδυναμεί με παραβίαση ανθρωπίνων δικαιωμάτων¹¹². Στο επόμενο κεφάλαιο γίνεται ανάλυση κλιματικών αντιδικιών που χρησιμοποιούν επιχειρήματα που απορρέουν από την νομοθεσία ανθρωπίνων δικαιωμάτων, για να πιέσουν τα κράτη να αναλάβουν δράση για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής.

III. Κλιματικές Υποθέσεις Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων

A. Υποθέσεις με θετική έκβαση

1. Ίδρυμα Urgenda κατά Ολλανδικού Κράτους

i. Σύνοψη της υπόθεσης:

Η συγκεκριμένη υπόθεση λαμβάνει χώρα σε εθνικό επίπεδο και συγκεκριμένα ενώπιον των ολλανδικών δικαστηρίων. Η υπόθεση αφορά την προσφυγή του ιδρύματος Urgenda εναντίον του Ολλανδικού Κράτους με τον ισχυρισμό ότι το Κράτος έχει την νομική υποχρέωση να αναλάβει δράση για να μειώσει τις εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου του. Το ίδρυμα Urgenda είναι μια περιβαλλοντική οργάνωση με καταστατικό σκοπό να επιταχύνει την μετάβαση σε μια βιώσιμη κοινωνία, με ιδιαίτερη έμφαση στη μείωση των εκπομπών CO₂ και άλλων αερίων του θερμοκηπίου, ξεκινώντας από το κράτος της Ολλανδίας.

Προτού προσφύγει στα εθνικά δικαστήρια¹¹³, η Urgenda υπέβαλε, τον Νοέμβριο του 2012, επιστολή προς τον Πρωθυπουργό της Ολλανδίας, ζητώντας από το κράτος να δεσμευτεί και να αναλάβει να μειώσει τις εκπομπές διοξειδίου του άνθρακα στην Ολλανδία κατά 40% έως το 2020, σε σύγκριση με τις εκπομπές του 1990. Στην απάντηση που υπέβαλε η κυβέρνηση, μέσω της Υπουργού Υποδομών και Περιβάλλοντος, Wilma Mansveld, αναγνώρισε την ανεπάρκεια των έως τότε παγκόσμιων προσπαθειών για την μείωση των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου, δεν δεσμεύτηκε όμως στις απαιτήσεις της Urgenda. Μετά τον αποτυχημένο φιλικό διάλογο, η Urgenda προσέφυγε στις 20 Νοεμβρίου 2013 στο Πρωτοδικείο της Χάγης (District Court of Hague),

¹¹¹ Benoit Mayer, (2021), *Climate change mitigation as an obligation under human rights treaties?*, The American Journal of International Law, Cambridge University Press, σελ. 451

¹¹² Savaresi A., (2019), *Human Rights and Climate Change*, International Environmental Law-making and Diplomacy Review 2018 - Human Rights and the Environment (University of Eastern Finland and UNEP 2019), διαθέσιμο στο: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3327981 [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021], σελ. 14.

¹¹³ Σύμφωνα με το άρθρο 3:305^a περ. 2 του Ολλανδικού Αστικού Κώδικα, μια νομική οντότητα που επιθυμεί να ξεκινήσει νομικές διαδικασίες, πρέπει, πριν προσφύγει στα δικαστήρια, να καταβάλει σοβαρή προσπάθεια για μια φιλική επίλυση της διαφοράς με το άλλο μέρος, Dutch Civil Code, book 3, διαθέσιμο στο: <http://www.dutchcivillaw.com/legislation/dcctitle331111.htm>

ασκώντας αγωγή για λογαριασμό τόσο του ίδιου του ιδρύματος, όσο και 886 πολιτών, που το εξουσιοδότησαν να τους εκπροσωπεί, κατά του ολλανδικού κράτους. Αίτημά τους ήταν να αναγνωρίσει το Δικαστήριο ότι το ολλανδικό κράτος ενεργεί παράνομα εις βάρος των εναγόντων στον βαθμό που δεν λαμβάνει τα κατάλληλα μέτρα για να μειώσει το μέγεθος των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου στην Ολλανδία κατά 40% ή τουλάχιστον κατά 25% κάτω από τα επίπεδα του 1990 πριν από το 2020 και να διατάξει το κράτος να λάβει τα κατάλληλα μέτρα για την επίτευξη των παραπάνω ποσοστών¹¹⁴. Το ίδρυμα δεν αξίωσε κάποια αποζημίωση. Για να στηρίξουν τα αιτήματά τους και τα ως άνω ποσοστά μείωσης, οι ενάγοντες επικαλέστηκαν τις εκθέσεις της IPCC και την Σύμβαση-Πλαίσιο των Ηνωμένων Εθνών για την κλιματική αλλαγή, ισχυριζόμενοι ότι το ποσοστό μείωσης από 25 έως 40% μέχρι το 2020 σε σχέση με τα προβιομηχανικά επίπεδα έχει καθοριστεί ως αναγκαίο από τους υπογράφοντες της Σύμβασης – Πλαίσιο και συνεπώς καθορίζει τις δράσεις που πρέπει να αναλάβουν τα κράτη-μέρη της σύμβασης για να εκπληρώσουν το καθήκον επιμέλειάς τους (duty of care). Η Ολλανδία αγνοώντας τα παραπάνω ποσοστά κατά την διαμόρφωση της κλιματικής πολιτικής της *«παραβιάζει το διεθνές δίκαιο, διαπράττοντας παράνομη πράξη και συμβάλλοντας στην διακινδύνευση των πολιτών της Ολλανδίας, της ΕΕ και του πλανήτη. Αυτό οδηγεί στην παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, συμπεριλαμβάνοντας το δικαίωμα στη ζωή, το δικαίωμα στην καλή υγεία και το δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής»*¹¹⁵. Οι ενάγοντες στήριζαν τα επιχειρήματά τους τόσο στο εθνικό δίκαιο, όσο και στο διεθνές δίκαιο. Συγκεκριμένα, υποστήριζαν ότι οι ολλανδικές εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου μπορεί να θεωρηθούν παράνομες με βάση διαφορετικούς νομικούς λόγους, όπως η αρχή της «μη βλάβης», οι υποχρεώσεις του κράτους στο πλαίσιο της Σύμβασης-Πλαίσιο για την κλιματική αλλαγή και των αποφάσεων COP που ακολούθησαν την σύναψή της, τα ανθρωπίνια δικαιώματα που διασφαλίζονται σύμφωνα στα άρθρα 2 και 8 της ΕΣΔΑ, και σύμφωνα με το εθνικό δίκαιο στη βάση της όχλησης (nuisance) και της διακινδύνευσης (endangerment)¹¹⁶.

Στην υπεράσπισή του, το Ολλανδικό Κράτος αναγνώρισε το πρόβλημα της κλιματικής αλλαγής και τις καταστροφικές του συνέπειες. Ωστόσο, υποστήριξε ότι ήδη εφαρμόζει όλες τις διεθνείς νομικά δεσμευτικές συμφωνίες σχετικά με την μείωση των εκπομπών του, και ανέφερε τις πολιτικές που ήδη εφαρμόζει, εστιάζοντας όχι μόνο στα μέτρα μετριασμού, αλλά και στα μέτρα προσαρμογής. Ακόμα, ισχυρίστηκε ότι δεν μπορούν να του αποδοθούν παράνομες ενέργειες σε βάρος των εναγόντων, καθώς δεν πληρούνταν το στοιχείο της αιτιότητας ανάμεσα στις ολλανδικές εκπομπές και τις συνέπειες της κλιματικής αλλαγής για τις οποίες το Urgenda ζητά προστασία. Κι αυτό διότι ότι οι εκπομπές του ολλανδικού κράτους αποτελούν ποσοστό μόλις 0,5% των παγκόσμιων εκπομπών. Το κράτος, όπως υποστήριξε, δεν είχε καμία νομική υποχρέωση, είτε από το εθνικό, είτε από το διεθνές δίκαιο, να λάβει μέτρα για την επίτευξη των στόχων που αναφέρονται στις αξιώσεις του Urgenda και η ολλανδική πολιτική για το κλίμα δεν παραβίαζε τα άρθρα 2 και 8 της ΕΣΔΑ¹¹⁷.

Το Πρωτοβάθμιο Δικαστήριο της Χάγης εξέδωσε την απόφασή του στις 24 Ιουνίου 2015, επιβεβαιώνοντας, στο μεγαλύτερο μέρος τους, τα πραγματικά περιστατικά και τη νομική

¹¹⁴ Translation Summons Urgenda Foundation v. Kingdom of the Netherlands, διαθέσιμο στο: <https://www.urgenda.nl/wp-content/uploads/Translation-Summons-in-case-Urgenda-v-Dutch-State-v.25.06.10.pdf> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

¹¹⁵ Ο.π. σελ. 15

¹¹⁶ Ο.π., σελ. 93, παράγραφος 312

¹¹⁷ Roger Cox, (2015), *A climate change litigation precedent: Urgenda foundation v The state of the Netherlands*, CIGI PAPERS no 79, σελ. 5.

επιχειρηματολογία που παρουσίασε το Urgenda. Το δικαστήριο έκρινε τις εκάστοτε πολιτικές του ολλανδικού κράτους για το κλίμα ανεπαρκείς και παράνομες, τις χαρακτήρισε ως επικίνδυνη αμέλεια και **διέταξε το ολλανδικό κράτος να αναλάβει ισχυρή δράση για να μειώσει τις εκπομπές του μέχρι το 2020 κατά τουλάχιστον 25% σε σύγκριση με τα επίπεδα του 1990**¹¹⁸.

Τον Σεπτέμβριο του 2015, η ολλανδική κυβέρνηση, παρότι είχε ήδη αρχίσει να υιοθετεί μέτρα για να πετύχει τους κλιματικούς στόχους που έθεσε το δικαστήριο, ανακοίνωσε την απόφασή της να ασκήσει έφεση. Η έφεση κατατέθηκε στο Δευτεροβάθμιο Δικαστήριο της Χάγης (Hague Court of Appeal) στις 28 Μαΐου 2018. Το ολλανδικό κράτος υποστήριξε, μεταξύ άλλων, ότι δεν τεκμηριώνεται επιστημονικά η ανάγκη μείωσης των εκπομπών κατά τουλάχιστον 25% έως το 2020 ως μονόδρομος αντιμετώπισης του φαινομένου και πως το ίδιο τηρεί όλες τις υποχρεώσεις του που προκύπτουν από διεθνείς συμφωνίες και από το ευρωπαϊκό δίκαιο. Το ίδρυμα Urgenda από την πλευρά του, κατέθεσε αντέφεση, αρνούμενο την κρίση του πρωτοβάθμιου δικαστηρίου ότι δεν μπορεί να βασιστεί ευθέως στα άρθρα 2 και 8 της ΕΣΔΑ. Στις 9 Οκτωβρίου 2018, το Εφετείο της Χάγης εξέδωσε την απόφασή του, επικυρώνοντας την από το 2015 απόφαση του πρωτοβάθμιου δικαστηρίου. Ειδικότερα, το Εφετείο δέχθηκε την αντέφεση του ιδρύματος και κατέληξε στην κρίση ότι **το Ολλανδικό Κράτος ενεργεί παράνομα αποτυγχάνοντας να ακολουθήσει μια πιο φιλόδοξη πολιτική μείωσης των εκπομπών του έως το 2020 και ότι θα πρέπει να μειώσει τις εκπομπές του κατά τουλάχιστον 25% έως το τέλος του 2020**. Το σημαντικότερο της απόφασης του Εφετείου, όπως θα αναλυθεί στη συνέχεια, είναι ότι στήριζε την κρίση του στο σκεπτικό ότι **το κράτος ενεργεί παράνομα επειδή παραβιάζει το καθήκον επιμέλειάς (duty of care) που έχει σύμφωνα με τα άρθρα 2 και 8 της ΕΣΔΑ**¹¹⁹. Όποια βάση και να επιλεγεί, ο τρέχων όγκος των ολλανδικών εκπομπών πρέπει να θεωρηθεί παράνομος.

Στις 8 Ιανουαρίου 2019, το ολλανδικό κράτος κατέθεσε τους λόγους αναίρεσής στο Ανώτατο Δικαστήριο (Supreme Court). Αμφισβήτησε πολλά σημεία της απόφασης του Εφετείου, όπως την αρχή διάκρισης των εξουσιών, υποστηρίζοντας ότι η υποχρέωση μείωσης των εκπομπών του σε ορισμένο ποσοστό από το δικαστήριο παραβιάζει την παραπάνω αρχή, ενώ αμφισβήτησε και την παραβίαση των άρθρων 2 και 8 της ΕΣΔΑ. Το ίδρυμα Urgenda προς υπεράσπισή του, αρνήθηκε όλους τους ισχυρισμούς του κράτους και έδωσε μια αναλυτική επεξήγηση του τρόπου ερμηνείας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Τον Σεπτέμβριο του 2019, δυο σύμβουλοι του Ανωτάτου Δικαστηρίου δημοσίευσαν Συμβουλευτική Γνωμοδότηση, στην οποία αξιολόγησαν τους λόγους αναίρεσης του ολλανδικού κράτους, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι η αναίρεση του έπρεπε να απορριφθεί. Το Ανώτατο Δικαστήριο της Ολλανδίας εξέδωσε την τελική απόφασή του στις 20 Δεκεμβρίου 2019, απορρίπτοντας την αναίρεση και **αποφασίζοντας ότι το ολλανδικό κράτος θα πρέπει να μειώσει άμεσα τις εκπομπές του, συμμορφούμενο με τις υποχρεώσεις του που απορρέουν από το δίκαιο ανθρωπίνων δικαιωμάτων**¹²⁰.

ii. Τα επιχειρήματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων

Στην αγωγή του, το 2013, το ίδρυμα Urgenda παρέθεσε πλήθος διεθνών κειμένων και συμφωνιών, για να αποδείξει ότι η διεθνής κοινότητα αναγνωρίζει ότι η κλιματική αλλαγή αποτελεί σοβαρή απειλή στην απόλαυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Μεταξύ άλλων,

¹¹⁸ Ό.π., σελ. 1.

¹¹⁹ Judgment the Hague Court of Appeal, 9-10-2018, σελ. 20, διαθέσιμο στο: https://www.urgenda.nl/wp-content/uploads/ECLI_NL_GHDHA_2018_2610.pdf [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

¹²⁰ Περισσότερες πληροφορίες για το ιστορικό εξέλιξης της υπόθεσης διαθέσιμες στο: <https://www.urgenda.nl/en/themas/climate-case/climate-case-explained/> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

αναφέρθηκε στο από το 2009 ψήφισμα 10/4 του Συμβουλίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, σύμφωνα με το οποίο «οι επιπτώσεις που σχετίζονται με την κλιματική αλλαγή έχουν μια σειρά από συνέπειες, άμεσες και έμμεσες, για την αποτελεσματική απόλαυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, συμπεριλαμβανομένου, μεταξύ άλλων, του δικαιώματος στη ζωή», καθώς και στην Συμφωνία του Κανκούν του 2010, κατά την οποία «η κλιματική αλλαγή αντιπροσωπεύει μια επείγουσα και δυνητικά μη αναστρέψιμη απειλή για τις ανθρώπινες κοινωνίες και τον πλανήτη και ως εκ τούτου απαιτεί επείγοντως αντιμετώπιση από όλα τα μέρη»¹²¹. Ακόμη, αναφέρθηκε στην Σύμβαση-Πλαίσιο για την κλιματική αλλαγή, σύμφωνα με την οποία «τα μέρη πρέπει να προστατέψουν το κλιματικό σύστημα προς όφελος των παρούσων και των μελλοντικών γενεών»¹²². Συνεπώς, υποστήριξε ότι **οι ολλανδικές εκπομπές αερίων θερμοκηπίου θα πρέπει να εξεταστούν από την σκοπιά των δεσμευτικών συνθηκών ανθρωπίνων δικαιωμάτων στις οποίες η Ολλανδία είναι συμβαλλόμενο μέρος**. Η πιο κυριότερη από αυτές είναι η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ), η οποία περιλαμβάνει έναν μεγάλο κατάλογο δικαιωμάτων. Το ίδρυμα Urgenda επικαλείται κυρίως το άρθρο 2 (δικαίωμα στη ζωή) και το άρθρο 8 (δικαίωμα στην ιδιωτική και οικογενειακή ζωή), για να στηρίξει τον ισχυρισμό του ότι τα άρθρα αυτά επιβάλλουν θετικές υποχρεώσεις στο Ολλανδικό κράτος να λάβει μέτρα αντιμετώπισης της κλιματικής αλλαγής, κυρίως μειώνοντας τις ολλανδικές εκπομπές σε ένα ικανοποιητικό επίπεδο, ώστε να αποτρέψει την παραβίαση των δικαιωμάτων που προστατεύονται από αυτά.

Σύμφωνα με το Urgenda, η ΕΣΔΑ εφαρμόζεται ευθέως στο εθνικό νομικό σύστημα και η παραβίαση των δικαιωμάτων και υποχρεώσεων που θεσπίζονται σε αυτήν, συνιστά παραβίαση νόμιμου καθήκοντος (statutory duty), όπως αυτό διατυπώνεται στο άρθρο 6:612 του ολλανδικού Αστικού Κώδικα και μπορεί να γεννήσει ευθύνη από αδικοπραξία¹²³. Ακόμα, σύμφωνα με το άρθρο 34 της ΕΣΔΑ, κάθε φυσικό πρόσωπο, μη κυβερνητικός οργανισμός ή ομάδα ατόμων, που ισχυρίζεται ότι είναι θύμα παραβίασης, από ένα συμβαλλόμενο μέρος, των δικαιωμάτων που αναγνωρίζονται στην σύμβαση, μπορεί να προσφύγει ενώπιον του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ). Πριν την προσφυγή του στο ΕΔΔΑ, όμως, οι ενδιαφερόμενοι πρέπει να έχουν εξαντλήσει τα εθνικά ένδικα μέσα. Και σύμφωνα με το άρθρο 13 της ΕΣΔΑ, τα κράτη πρέπει να διασφαλίσουν ότι πρόσωπα που έχουν δικαιώματα από την σύμβαση, μπορούν να προσφύγουν αποτελεσματικά ενώπιον εθνικής αρχής, σε περίπτωση παραβίασης των δικαιωμάτων αυτών.

Ως προς το άρθρο 2 (δικαίωμα στη ζωή), το ίδρυμα αναφέρεται στην νομολογία του ΕΔΔΑ, με την οποία το δικαστήριο έχει κρίνει ότι η ΕΣΔΑ επιβάλλει στα μέρη της την θετική υποχρέωση να προστατεύουν τις ζωές των ατόμων που βρίσκονται υπό την δικαιοδοσία τους. Χαρακτηριστική είναι η κρίση του δικαστηρίου στην υπόθεση Oneryildiz v. Turkey, στη οποία το ΕΔΔΑ απεφάνθη ότι η υποχρέωση του άρθρου 2 ΕΣΔΑ εφαρμόζεται και στους περιβαλλοντικούς κινδύνους. Επιπλέον, το κράτος έχει την υποχρέωση να λάβει όλα τα απαραίτητα μέτρα για να αποτρέψει μια επερχόμενη, απειλητική για το δικαίωμα στη ζωή, κατάσταση, για την οποία έχει γνώση ή για την οποία οφείλει να έχει γνώση. Τέλος, το άρθρο 2 επιβάλλει την υποχρέωση στο κράτος να παρέχει την κατάλληλη πληροφόρηση στους πολίτες σε σχέση με πιθανά επικίνδυνες καταστάσεις.

Ως προς το άρθρο 8 (δικαίωμα στην ιδιωτική και οικογενειακή ζωή), το Urgenda αναφέρεται, μεταξύ άλλων, στην υπόθεση Lopez Ostra v. Spain, στην οποία το ΕΔΔΑ έκρινε ότι

¹²¹ Βλ. ό.π. Summons (σημ. 114), σελ. 49.

¹²² Ό.π., σελ. 24.

¹²³ Ό.π., σελ. 75, παράγραφος 236.

το κράτος έχει την θετική υποχρέωση να προστατεύει τους πολίτες απέναντι στις επιπτώσεις της περιβαλλοντικής μόλυνσης, ακόμα και όταν η μόλυνση αυτή δεν απειλεί την ζωή τους, αλλά επηρεάζει την ευημερία τους σε τέτοιο βαθμό, ώστε να απειλείται το δικαίωμα της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής. Και υπό το άρθρο 8, όμως, (όπως και υπό το άρθρο 2) το κράτος έχει την υποχρέωση να πληροφορεί τους πολίτες για τους περιβαλλοντικούς κινδύνους, ώστε να προστατέψει την ιδιωτική και οικογενειακή ζωή τους.

Συνεπώς, το Urgenda ισχυρίζεται ότι πρέπει να αποφευχθούν οι παραβιάσεις από το Ολλανδικό Κράτος των ως άνω δικαιωμάτων που θεσπίζονται με την ΕΣΔΑ. Τονίζει, ακόμα, την εφαρμογή της αρχής της πρόληψης από την σύμβαση, καθώς σκοπός δεν είναι απλώς η αναγνώριση μιας παραβίασης, αφότου αυτή λάβει χώρα, αλλά η αποτροπή και η πρόληψή της. Τέλος, επισημαίνει ότι η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων διέπεται και από την αρχή της προφύλαξης, όπως αυτή έχει εξελιχθεί σε μια αυτόνομη θεμελιώδη αρχή του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

iii. Η κρίση του Δικαστηρίου

Το Πρωτοβάθμιο Δικαστήριο της Χάγης έκρινε ότι το ίδρυμα Urgenda δεν μπορεί να επικαλεστεί ευθέως την εφαρμογή της ΕΣΔΑ, καθώς δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως θύμα παραβίασης των άρθρων 2 και 8, υπό την έννοια του άρθρου 34 ΕΣΔΑ. Το Δικαστήριο επεξήγησε ότι, σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει με ένα φυσικό πρόσωπο, δεν μπορεί να παραβιαστεί η ιδιωτική ζωή ή η φυσική ακεραιότητα ενός νομικού προσώπου, όπως είναι το Urgenda¹²⁴. Παρ' όλα αυτά, τα άρθρα 2 και 8, σε συνδυασμό με την ερμηνεία που έχει δώσει σε αυτά το ΕΔΔΑ, ιδιαίτερα σε περιβαλλοντικές υποθέσεις, μπορούν να αποτελέσουν **ένα σημαντικό εργαλείο ερμηνείας** κανόνων του ιδιωτικού δικαίου, όπως το καθήκον επιμέλειας (standard of care) του άρθρου 6: 162 του ολλανδικού Αστικού Κώδικα, το οποίο επίσης επικαλείται το Urgenda στην αγωγή του. Όσον αφορά τους 886 ιδιώτες-ενάγοντες, το Δικαστήριο έκρινε ότι ενώ, μεμονωμένα, μπορούν να επικαλεστούν ευθέως την εφαρμογή των άρθρων 2 και 8 ΕΣΔΑ, δεν υπήρχαν επαρκή στοιχεία στην δίκη, ώστε να διαπιστωθεί εάν συντρέχουν οι προϋποθέσεις εφαρμογής των άρθρων για αυτούς. Επομένως, το Δικαστήριο απέρριψε την αξίωση ως προς τους 886 ιδιώτες.

Συνεπώς, το Πρωτοβάθμιο Δικαστήριο κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η νομική υποχρέωση του Ολλανδικού Κράτους έναντι του Urgenda για μείωση των εκπομπών δεν απορρέει ούτε από το άρθρο 21 του Ολλανδικού Συντάγματος, ούτε από την αρχή της «μη βλάβης», ούτε από την Σύμβαση-Πλαίσιο για την κλιματική αλλαγή, αλλά από το καθήκον επιμέλειας που έχει το Κράτος απέναντι στους πολίτες του να αποτρέψει μια επικίνδυνη κλιματική αλλαγή. Και για να θεμελιώσει το ως άνω καθήκον επιμέλειας, το Δικαστήριο χρησιμοποίησε τους κανόνες αυτούς και τα άρθρα 2 και 8 της ΕΣΔΑ ως ερμηνευτικά εργαλεία¹²⁵.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, το Ολλανδικό Κράτος άσκησε έφεση εναντίον της πρωτοβάθμιας απόφασης, διαφωνώντας, μεταξύ άλλων, για τον τρόπο με τον οποίο το Δικαστήριο θεμελίωσε το καθήκον επιμέλειας. Επεσήμανε, ακόμη, ότι η δικαστική απόφαση παραβίαζε την αρχή της διάκρισης των εξουσιών. Το ίδρυμα Urgenda, από την πλευρά του, παρότι ήταν ικανοποιημένο από την θετική έκβαση της υπόθεσης, μετά την έφεση του Κράτους, πρόβαλε, επίσης, έναν λόγο

¹²⁴ Απόφαση Πρωτοβάθμιου Δικαστηρίου Χάγης 24-06-2015, σελ. 40, παράγραφος 4.45, διαθέσιμη στο: <https://www.urgenda.nl/wp-content/uploads/VerdictDistrictCourt-UrgendavStaat-24.06.2015.pdf> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

¹²⁵ Ο.π. σελ. 42, παράγραφος 4.52.

εναντίον της δικαστικής απόφασης. **Θέλοντας να ενισχύσει ακόμα περισσότερο την νομική βάση του αιτήματός της, υποστήριξε ότι το Δικαστήριο εσφαλμένα δέχτηκε ότι τα άρθρα 2 και 8 δεν έχουν ευθεία εφαρμογή.** Αντιθέτως, το ίδρυμα θεωρεί ότι μπορεί να βασιστεί ευθέως σε αυτά και δεν έπρεπε να χρησιμοποιηθούν απλώς ως ερμηνευτικά εργαλεία.

Υποστήριξε, λοιπόν, ότι το άρθρο 34 της ΕΣΔΑ είναι κανόνας δικονομικού δικαίου και ρυθμίζει το παραδεκτό των ατομικών προσφυγών ενώπιον του ΕΔΔΑ. Επομένως, σε αντίθεση με το σκεπτικό της πρωτοβάθμιας απόφασης, το άρθρο αυτό δεν μπορεί να έχει το νόημα ότι το ίδρυμα Urgenda δεν μπορεί να επικαλεστεί τους κανόνες ουσιαστικού δικαίου των άρθρων 2 και 8 της ΕΣΔΑ ενώπιον εθνικού δικαστηρίου. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με το άρθρο 34 ΕΣΔΑ, μόνο το ίδιο το θύμα μπορεί να προσφύγει στο δικαστήριο. Όμως, σύμφωνα με το ολλανδικό δίκαιο, σε περίπτωση προσβολής ή επικείμενης προσβολής συμφερόντων ιδιωτών ή ομάδων ιδιωτών, κάθε θύμα ή πιθανό θύμα μπορεί να ζητήσει ατομικά νομική προστασία από το δικαστήριο, αλλά οι ενώσεις προσώπων ή τα ιδρύματα μπορούν να υποβάλλουν συλλογικά το αίτημά τους, εφόσον συντρέχουν οι προϋποθέσεις του άρθρου 3:305^a του ολλανδικού Αστικού Κώδικα. Τα άρθρα 2 και 8 της ΕΣΔΑ έχουν ευθεία εφαρμογή στο εθνικό νομικό σύστημα και το ζήτημα εάν το Urgenda μπορεί να προσφύγει ενώπιον του ΕΔΔΑ είναι ξεχωριστό από το ζήτημα αν μπορεί να επικαλεστεί ευθέως αυτά τα άρθρα ενώπιον εθνικού δικαστηρίου. Από την στιγμή που το ίδρυμα μπορεί να προσφύγει ενώπιον εθνικού δικαστηρίου υπό το άρθρο 3:305^a του ολλανδικού Αστικού Κώδικα, θα πρέπει να μπορεί να επικαλεστεί ευθέως και τα άρθρα 2 και 8 της ΕΣΔΑ¹²⁶.

Το Δευτεροβάθμιο Δικαστήριο δέχθηκε τον ισχυρισμό του ιδρύματος και **ανέτρεψε την πρωτοβάθμια απόφαση, κατά το μέρος που έκρινε ότι τα άρθρα 2 και 8 της ΕΣΔΑ δεν μπορούν να έχουν άμεση εφαρμογή στην υπόθεση.** Ειδικότερα, είπε ότι το πρωτοβάθμιο δικαστήριο έσφαλε με τον τρόπο που ερμήνευσε το άρθρο 34 της ΕΣΔΑ. Αντιθέτως, έπρεπε να κάνει δεκτό ότι το άρθρο 34 αφορά μόνο την πρόσβαση στο ΕΔΔΑ από πολίτες, μη κυβερνητικές οργανώσεις και ομάδες ατόμων που ισχυρίζονται ότι παραβιάζονται τα δικαιώματά τους που κατοχυρώνονται από την σύμβαση. Μάλιστα, το ΕΔΔΑ έχει κρίνει, ερμηνεύοντας το άρθρο, ότι επιτρέπεται να ασκήσουν προσφυγή μόνο όσοι αποδείξουν ότι υφίστανται ή ότι υπάρχει η πιθανότητα να υποστούν τις συνέπειες της παραβίασης προσωπικά, έτσι ώστε να αποτρέπονται οι λαϊκές προσφυγές. Για την πρόσβαση στα ολλανδικά δικαστήρια, όμως, εφαρμοστέο είναι το ολλανδικό δίκαιο και όχι το άρθρο 34. Το ίδρυμα Urgenda, προσήλθε ενώπιον του ολλανδικού δικαστηρίου σύμφωνα με το άρθρο 3:305^a του ολλανδικού Αστικού Κώδικα. Συνεπώς, όπως τα φυσικά πρόσωπα που υπάγονται στην δικαιοδοσία του Ολλανδικού Κράτους, μπορούν να επικαλεστούν τα άρθρα της ΕΣΔΑ στο δικαστήριο, τα οποία έχουν άμεσο αποτέλεσμα, έτσι μπορεί να πράξει το ίδιο και το ίδρυμα Urgenda σύμφωνα με το 3:305^a του ολλανδικού Αστικού Κώδικα¹²⁷.

Το Δευτεροβάθμιο Δικαστήριο δέχτηκε την αντίθετη έφεση του Urgenda. Έκρινε, λοιπόν, ότι **το Ολλανδικό Κράτος ενεργεί παράνομα σε βάρος του ιδρύματος αποτυγχάνοντας να εφαρμόσει μια φιλόδοξη μείωση των εκπομπών του έως το 2020, παραβιάζοντας το καθήκον επιμέλειας του υπό τα άρθρα 2 και 8 της ΕΣΔΑ, και διέταξε το Κράτος να μειώσει τις εκπομπές του κατά τουλάχιστον 25%.** Ερμήνευσε τα υπό κρίση άρθρα της ΕΣΔΑ,

¹²⁶ Urgenda Notice On Appeal 18-04-2018 σελ. 182-184, παράγραφοι 11.1 – 11.13, διαθέσιμη στο: <https://www.urgenda.nl/en/themas/climate-case/climate-case-explained/> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

¹²⁷ Judgement The Hague Court of Appeal 9-10-2018, σελ. 11, παράγραφοι 35-36, διαθέσιμη στο: <https://www.urgenda.nl/en/themas/climate-case/climate-case-explained/> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

επισημαίνοντας ότι **το κράτος έχει τόσο θετικές όσο και αρνητικές υποχρεώσεις ως προς τα δικαιώματα που προστατεύονται από τα άρθρα 2 και 8, μεταξύ των οποίων είναι και η θετική υποχρέωση να αναλάβει δράση για να αποτρέψει μελλοντική παραβίασή τους (καθήκον επιμέλειας)**. Μελλοντική παραβίαση υπάρχει όταν τα δικαιώματα δεν έχουν μεν ακόμα προσβληθεί, αλλά κινδυνεύουν να προσβληθούν ως αποτέλεσμα κάποιας ενέργειας ή εξαιτίας φυσικού γεγονότος. Ως προς το άρθρο 8, για να στοιχειοθετηθεί η προσβολή του, πρέπει η παραβίαση να υπερβαίνει το ένα ελάχιστο επίπεδο έντασης και σοβαρότητας¹²⁸. Επομένως, το Κράτος έχει την θετική υποχρέωση να προστατεύει την ζωή των πολιτών που βρίσκονται στην δικαιοδοσία τους (άρθρο 2) και το δικαίωμα ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής (άρθρο 8). Η υποχρέωση αυτή αφορά όλες τις δραστηριότητες, κρατικές ή μη, που θα μπορούσαν να θέσουν σε κίνδυνο τα προστατευόμενα δικαιώματα. Εάν το κράτος γνωρίζει ότι υπάρχει πραγματική και επικείμενη απειλή, οφείλει να λάβει ικανοποιητικά προληπτικά μέτρα, ώστε να αποτρέψει την παράβαση αυτή στο μέτρο του δυνατού¹²⁹. Αξιολογώντας τα επιστημονικά στοιχεία και δεδομένα που είχε ενώπιον του, το Δικαστήριο επεσήμανε ότι υπάρχει πραγματική απειλή επικίνδυνης κλιματικής αλλαγής, με αποτέλεσμα να υπάρχει σοβαρός κίνδυνος η τρέχουσα γενιά πολιτών να αντιμετωπίσει απώλειες ζωών ή/και διατάραξη της οικογενειακής ζωής. Συνεπώς, το Κράτος έχει καθήκον να προστασίας απέναντι σε αυτή την πραγματική απειλή, υπό τα άρθρα 2 και 8 της ΕΣΔΑ¹³⁰. Παράλληλα, το Δικαστήριο επισημαίνει ότι η διαταγή προς το Κράτος να μειώσει τις εκπομπές του κατά συγκεκριμένο τουλάχιστον ποσοστό, του δίνει την ευχέρεια να επιλέξει τους τρόπους με τους οποίους θα πετύχει αυτή την μείωση και συνεπώς δεν παραβιάζεται η αρχή της διάκρισης των εξουσιών¹³¹.

Η απόφαση αυτή, πράγματι, σηματοδότησε μεγάλη νίκη για το Urgenda. Το σκεπτικό του δευτεροβάθμιου Δικαστηρίου, σε αντίθεση με το σκεπτικό της πρωτοβάθμιας απόφασης, τοποθέτησε τα ανθρώπινα δικαιώματα στο επίκεντρο.

Προσφεύγοντας, το 2019, ενώπιον του Ανώτατου Δικαστηρίου, το Κράτος διαμαρτυρήθηκε για την αποδοχή της άμεσης εφαρμογής των άρθρων 2 και 8, ισχυριζόμενο ότι δεν νοείται άμεση και επικείμενη απειλή παραβίασης των δικαιωμάτων απροσδιόριστου αριθμού προσώπων που προστατεύονται σε αυτά, ενώ και η ΕΣΔΑ προστατεύει μόνο ιδιωτικά δικαιώματα και όχι ένα καθολικό δικαίωμα σε ένα υγιές περιβάλλον. Ακόμα, επανάφερε το ζήτημα της αρχής διάκρισης των εξουσιών. Το Ανώτατο Δικαστήριο απέρριψε την αναίρεση και επανέλαβε ότι το Ολλανδικό Κράτος πρέπει να μειώσει τις εκπομπές αερίων θερμοκηπίου του σύμφωνα με τις υποχρεώσεις που έχει από το δίκαιο ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Ειδικότερα, αποφάνθηκε ότι ως «άμεσος και πραγματικός κίνδυνος» νοείται ο κίνδυνος που είναι γνήσιος και επικείμενος. Ο όρος «άμεσος» δεν έχει την έννοια ότι ο κίνδυνος πρέπει να επέλθει σε σύντομο χρονικό διάστημα, αλλά ότι ο εν λόγω κίνδυνος απειλεί άμεσα τα εμπλεκόμενα άτομα. Η προστασία του άρθρου 2 της ΕΣΔΑ αφορά επίσης κινδύνους που μπορεί να επέλθουν μακροπρόθεσμα. Επιπλέον, η ΕΣΔΑ μπορεί να μην περιλαμβάνει ένα δικαίωμα προστασίας του περιβάλλοντος, ωστόσο, με την νομολογία του το ΕΔΔΑ έχει κρίνει ότι το άρθρο 8 έχει εφαρμογή και όταν η υλοποίηση περιβαλλοντικών κινδύνων έχει άμεσες και σοβαρές επιπτώσεις στην ιδιωτική ζωή των ατόμων, ακόμα και αν δεν τίθεται σε κίνδυνο η υγεία τους. Υπάρχει, επομένως, η υποχρέωση λήψης μέτρων για την προστασία της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής από κινδύνους, ακόμα και αν

¹²⁸ Ό.π., σελίδα 12, παράγραφος 41

¹²⁹ Ό.π., σελίδα 12, παράγραφος 43

¹³⁰ Ό.π., σελίδα 13, παράγραφος 45

¹³¹ Ό.π., σελίδα 18, παράγραφος 67

αυτοί οι κίνδυνοι δεν πραγματοποιούνται σε σύντομο χρονικό διάστημα. Παράλληλα, η προστασία που παρέχεται από τα άρθρα 2 και 8 δεν περιορίζεται σε συγκεκριμένα πρόσωπα, αλλά στην κοινωνία ή τον πληθυσμό στο σύνολό του. Το τελευταίο ισχύει, για παράδειγμα, στην περίπτωση των περιβαλλοντικών κινδύνων¹³². Σύμφωνα δε με την αρχή της προφύλαξης, η υποχρέωση λήψης μέτρων για την αποτροπή του κινδύνου υπάρχει ακόμα και όταν είναι αβέβαιη η πραγματική επέλευσή του. **Όταν ο κίνδυνος είναι πραγματικός και επικείμενος, με την ως άνω έννοια, η λήψη των μέτρων είναι υποχρεωτική για τα κράτη**, τα οποία η μόνη ευχέρεια που έχουν είναι να επιλέξουν τον τρόπο και τα μέσα με τα οποία θα πραγματοποιήσουν αυτή την υποχρέωση, τα οποία πρέπει να είναι λογικά και κατάλληλα. Το Δικαστήριο μπορεί να διαπιστώσει εάν ένα κράτος έδειξε την δέουσα επιμέλεια, λαμβάνοντας μέτρα λογικά και κατάλληλα¹³³.

2. Klimaatzaak κατά Βελγίου και λοιπών

i. Σύνοψη της υπόθεσης

Πρόκειται για υπόθεση που λαμβάνει χώρα σε εθνικό επίπεδο, ήτοι ενώπιον των βελγικών δικαστηρίων. Το 2015, η μη κυβερνητική περιβαλλοντική οργάνωση Klimaatzaak μαζί με 8.422 ιδιώτες προσέφυγαν εναντίον του Βελγικού Κράτους και τριών περιφερειών (την περιφέρεια της Φλάνδρας, της Βαλλωνίας και των Βρυξελλών-Πρωτεύουσας) ενώπιον του βελγικού Court de Cassation. Περίπου 60.000 Βέλγοι πολίτες άσκησαν παρέμβαση υπέρ των εναγόντων. Αίτημά τους ήταν να αναγνωρίσει το Δικαστήριο ότι η, έως τότε, πολιτική των εναγόμενων για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής ήταν ανεπαρκής για να προστατέψει τους Βέλγους πολίτες από τις αρνητικές επιπτώσεις του φαινομένου, με αποτέλεσμα να παραβιάζουν τόσο το γενικό καθήκον επιμέλειας που απορρέει από τα άρθρα 1382 και 1383 του βελγικού Αστικού Κώδικα, όσο και τα θεμελιώδη δικαιώματά τους, όπως απορρέουν από την ΕΣΔΑ και από την Διεθνή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού. Επιπλέον, ζήτησαν από το Δικαστήριο να διατάξει τις εναγόμενες κυβερνήσεις να λάβουν όλα τα αναγκαία μέτρα για την μείωση των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου που προέρχονται από το βελγικό έδαφος, ώστε να επιτευχθούν οι ακόλουθοι στόχοι μείωσης σε σύγκριση με τα επίπεδα του 1990: i. 48%, ή τουλάχιστον 42% έως το 2025, ii. 65%, ή τουλάχιστον 55% έως το 2030, iii. Μηδενικές εκπομπές έως το 2050. Για κάθε μήνα καθυστέρησης επίτευξης των στόχων που θα τεθούν για το 2025 και για το 2030, ζήτησαν να επιβληθεί στους ενάγοντες αποζημίωση 1.000.000 ευρώ, με έναρξη την 1^η Ιανουαρίου του έτους που ακολουθεί τις προθεσμίες, την οποία αποζημίωση η οργάνωση Klimaatzaak θα διαθέσει πλήρως με βάση τον εταιρικό της σκοπό¹³⁴. Η υπόθεση καθυστέρησε σημαντικά λόγω αντιδικιών σχετικά με την γλώσσα που θα ακολουθούσε η νομική διαδικασία. Τελικά, το ζήτημα αυτό επιλύθηκε τον Απρίλιο του 2018, όταν το βελγικό Ακυρωτικό Δικαστήριο (Court de Cassation) επικύρωσε την, από τον Φεβρουάριο του 2016, απόφαση του Περιφερειακού Δικαστηρίου ότι ως επίσημη γλώσσα της διαδικασίας θα παραμείνει η γαλλική.

¹³² Supreme Court Judgement in English, διαθέσιμο στο: <http://climatecasechart.com/climate-change-litigation/non-us-case/urgenda-foundation-v-kingdom-of-the-netherlands/> σελίδα 23-24, παράγραφοι 5.2.1- 5.3.1 [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

¹³³ Ο.π., παράγραφοι 5.3.2-5.3.3.

¹³⁴ Απόφαση Γαλλόφωνου Πρωτοβάθμιου Δικαστηρίου των Βρυξελλών 17.06.2021, σελ. 42-43, παράγραφος II, διαθέσιμη στο: http://climatecasechart.com/climate-change-litigation/wp-content/uploads/sites/16/non-us-case-documents/2021/20210617_2660_judgment-1.pdf [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

Το Πρωτοβάθμιο Δικαστήριο των Βρυξελλών εξέδωσε την απόφαση του επί της υπόθεσης στις 17 Ιουνίου 2021, ακολουθώντας το παράδειγμα της Urgenda και διαπιστώνοντας ότι πράγματι οι κυβερνήσεις των Βελγίου και των Περιφερειών με την παράλειψή τους να λάβουν όλα τα απαραίτητα μέτρα για την πρόληψη των επιπτώσεων της κλιματικής αλλαγής στον βελγικό πληθυσμό, παραβίαζαν, πράγματι, το άρθρο 1382 του βελγικού Αστικού Κώδικα και τα άρθρα 2 και 8 της ΕΣΔΑ. Ωστόσο, παρά το θετικό αποτέλεσμα της αναγνώρισης της κρατικής ευθύνης, το Δικαστήριο αρνήθηκε να διατάξει τους εναγόμενους να θέσουν τους συγκεκριμένους στόχους μείωσης των εκπομπών τους οποίους ζητούσαν οι ενάγοντες, επικαλούμενο την αρχή της διάκρισης των εξουσιών¹³⁵.

ii. Τα επιχειρήματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων

Οι ενάγοντες στην υπόθεση Klimaatzaak κατά Βελγίου χρησιμοποιούν παρόμοια επιχειρήματα με το ίδρυμα Urgenda. Ισχυρίζονται, ειδικότερα, ότι η παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων τους αποτελεί **αυτόνομη νομική βάση** για τις αιτούμενες αξιώσεις τους.

Αναφορικά με την ΕΣΔΑ, οι ενάγοντες κάνουν λόγο για παραβίαση του δικαιώματος στην ζωή (άρθρο 2 ΕΣΔΑ) και του δικαιώματος σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής (άρθρο 8 ΕΣΔΑ). Ως προς το άρθρο 2, αναφέρονται στην σχετική νομολογία του ΕΔΔΑ, σύμφωνα με την οποία τα κράτη έχουν την θετική υποχρέωση να προστατεύουν την ζωή των ανθρώπων που βρίσκονται στη δικαιοδοσία τους από όλους τους κινδύνους που θα μπορούσαν να βλάψουν αυτό το δικαίωμα, συμπεριλαμβανομένων των περιβαλλοντικών (υπόθεση Oneryildiz v. Turkey). Ακόμα, επικαλούνται την νομολογία στην υπόθεση Budayeva v. Russia, στην οποία κρίθηκε ότι η θετική υποχρέωση των κρατών αφορά οποιαδήποτε δραστηριότητα που πιθανόν θέτει σε κίνδυνο το δικαίωμα στη ζωή, δημόσια ή όχι. Η έκταση της θετικής υποχρέωσης των κρατών εξαρτάται από την προέλευση της απειλής για την ζωή και τον βαθμό στον οποίο είναι δυνατόν να μετριαστεί ο κίνδυνος. Τα ακραία καιρικά φαινόμενα της κλιματικής αλλαγής οφείλονται στην εκπομπή αερίων του θερμοκηπίου από την ανθρώπινη δραστηριότητα. Η ανθρωπογενής αιτία είναι δυνατόν να μετριαστεί με τη μείωση των εκπομπών αερίων θερμοκηπίου. Σε αυτό το επίπεδο, επομένως, εντοπίζουν οι προσφεύγοντες την θετική υποχρέωση των κρατών που αναφέρεται στο άρθρο 2 ΕΣΔΑ¹³⁶.

Οι προσφεύγοντες ισχυρίζονται, επίσης, και παραβίαση του δικαιώματος σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής που προστατεύεται από το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ, το οποίο έχει ευρεία έννοια, περιλαμβάνοντας την προστασία της υγείας και ενός υγιούς περιβάλλοντος. Αναφέρονται και στο βελγικό Σύνταγμα στο οποίο προστατεύεται το δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής (άρθρο 22), το δικαίωμα στην προστασία της υγείας (άρθρο 23 παρ. 2) και το δικαίωμα στην προστασία ενός υγιούς περιβάλλοντος (άρθρο 23 παρ. 4), ισχυριζόμενοι ειδικότερα ότι το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ μπορεί να χρησιμεύσει ως εργαλείο ερμηνείας των παραπάνω διατάξεων του εθνικού δικαίου¹³⁷. Όπως ακριβώς και το ίδρυμα Urgenda, αναφέρονται στην υπόθεση López Ostra κατά Ισπανίας, στην οποία το ΕΔΔΑ συνήγαγε την θετική υποχρέωση των κρατών, που απορρέει από το άρθρο 8 ΕΣΔΑ, να προστατεύουν τους πολίτες τους από τις συνέπειες της ρύπανσης που προέρχεται είτε από κρατικές, είτε από μη κρατικές

¹³⁵ Ο.π., σελ. 83, παράγραφος IV.

¹³⁶ Philippe & Partners, παράγραφοι 52-56, διαθέσιμο στο: http://climatecasechart.com/climate-change-litigation/wp-content/uploads/sites/16/non-us-case-documents/2014/20141201_2660_summons.pdf [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

¹³⁷ Ο.π., παράγραφοι 57-59.

δραστηριότητες, ακόμα κι αν δεν τίθεται κίνδυνος της ζωής τους. Επικαλούνται, ακόμα, τις κρίσεις του ΕΔΔΑ στις υποθέσεις *Tatar v. Romania*, *Storck v. Germany*, *Oneryildiz v. Turkey*, στις οποίες έγινε δεκτό ότι, σύμφωνα και με την αρχή της προφύλαξης, η θετική υποχρέωση του κράτους δεν επηρεάζεται σε περίπτωση επιστημονικής αβεβαιότητας ή σε περιπτώσεις όπου η ζημία δεν έχει ακόμα προκύψει. Ένας γενικά αναγνωρισμένος και προβλέψιμος κίνδυνος για την υγείας αρκεί για να δικαιολογήσει την εφαρμογή του άρθρου 8 ΕΣΔΑ, ακόμα κι αν ο κίνδυνος ή οι επιπτώσεις θα επέλθουν μετά από κάποιες δεκαετίες (*υπόθεση Taskin v. Turkey*)¹³⁸.

Στην περίπτωση, δε, της κλιματικής αλλαγής, μόνο το κράτος έχει την εξουσία και την δυνατότητα να προσφέρει την προστασία που ζητούν οι προσφεύγοντες. Συνεπώς, αιτούνται, επικουρικά, την διαπίστωση της παραβίασης του άρθρου 13 ΕΣΔΑ (δικαίωμα πραγματικής προσφυγής), καθώς αν δεν μπορούν να στραφούν αποτελεσματικά εναντίον του κράτους στο πλαίσιο της κλιματικής αλλαγής, δεν θα υπάρχει αποτελεσματική νομική προστασία των δικαιωμάτων τους που διαφυλάσσονται υπό τα άρθρα 2 και 8 ΕΣΔΑ¹³⁹.

Τα ως άνω δικαιώματα των αιτούντων είναι επαρκώς εξατομικευμένα και, όπως υποστηρίζουν, το γεγονός ότι το φαινόμενο της κλιματικής αλλαγής επηρεάζει έναν ολόκληρο πληθυσμό μιας χώρας ή μιας περιοχής, δεν αποτελεί εμπόδιο στην αναγνώριση ότι ένας μεμονωμένος αιτών υφίσταται ατομική βλάβη ή αντιμετωπίζει ατομικό κίνδυνο¹⁴⁰. Στην υπό κρίση υπόθεση, η παράλειψη λήψης των αναγκαίων μέτρων παραβιάζει τα ως άνω δικαιώματα των προσφευγόντων που κατοικούν στο Βέλγιο, καθώς η υπερβολική εκπομπή αερίων του θερμοκηπίου τους εκθέτει σε σοβαρούς, για την υγεία και την ιδιωτική και οικογενειακή τους ζωή, κινδύνους.

Βέβαια, εκτός από την παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, οι προσφεύγοντες επικαλούνται και ευθύνη των κυβερνήσεων λόγω αδικοπραξίας, σύμφωνα με τα άρθρα 1382 και 1383 του Αστικού Κώδικα. Με βάση τον ισχυρισμό τους, αν και το άρθρο 1382 αναφέρεται σε αποζημίωση για ζημία, ο δικαστής μπορεί επίσης να διατάξει την λήψη προληπτικών μέτρων για την αποτροπή μιας επικείμενης παράνομης πράξης και ζημίας που θα προκύψει¹⁴¹. Οι προσφεύγοντες υποστηρίζουν ότι η παράνομη παράλειψη λήψης επαρκών μέτρων προκαλεί τόσο παρούσες όσο και μελλοντικές ζημιές και το αίτημά τους αφορά αποζημίωση σε είδος για την τρέχουσα ζημία και αποζημίωση υπό την μορφή προληπτικών μέτρων για την αποφυγή μελλοντικών ζημιών.

iii. Η κρίση του Δικαστηρίου

Το Πρωτοβάθμιο Δικαστήριο των Βρυξελλών καταλόγισε ευθύνη στην ομοσπονδιακή και τις περιφερειακές κυβερνήσεις του Βελγίου για την ανεπαρκή πολιτική τους για το κλίμα, δικαιώνοντας τους προσφεύγοντες και επιβεβαιώνοντας την επιτυχή δυνατότητα χρήσης επιχειρημάτων για τα ανθρώπινα δικαιώματα σε κλιματικές διαφορές. Έκρινε, ειδικότερα, ότι οι κυβερνήσεις, κατά την άσκηση της κλιματικής πολιτικής τους, δεν συμπεριφέρονται ως οι συνήθως συνετές και επιμελείς αρχές, γεγονός που συνιστά σφάλμα κατά την έννοια του 1382 βελγικού Αστικού Κώδικα και, επιπλέον, **παραλείποντας να λάβουν όλα τα απαραίτητα μέτρα για την πρόληψη των επιπτώσεων της κλιματικής αλλαγής στην ζωή και την ιδιωτικότητα των αιτούντων, παραβιάζουν τα άρθρα 2 και 8 της ΕΣΔΑ**. Συγκεκριμένα, αναγνώρισε ότι η

¹³⁸ Ο.π., (σημ. 136), παράγραφος 68.

¹³⁹ Ο.π., (σημ. 136), παράγραφοι 60-62.

¹⁴⁰ Ο.π., (σημ. 136), παράγραφος 67.

¹⁴¹ Ο.π. (σημ. 136), παράγραφος 47.

μείωση των εκπομπών αερίων θερμοκηπίου που προέρχονται από το βελγικό έδαφος υπολείπεται σε σχέση με τις εθνικές, διεθνείς και ευρωπαϊκές δεσμεύσεις, η κλιματική πολιτική του Βελγίου έχει αποτύχει λόγω της ελλιπούς συνεργασίας μεταξύ της ομοσπονδιακής και της περιφερειακής κυβέρνησης και το Βέλγιο λαμβάνει, ήδη από το 2011, ετήσιες προειδοποιήσεις από την ΕΕ για τα ως άνω δύο σημεία. Το Δικαστήριο συμφώνησε με την άποψη του Ανώτατου Δικαστηρίου της Ολλανδίας στην υπόθεση Urgenda, ότι η παγκόσμια διάσταση του προβλήματος της επικίνδυνης υπερθέρμανσης του πλανήτη δεν απαλλάσσει τις βελγικές δημόσιες αρχές από την υποχρέωσή τους σύμφωνα με τα άρθρα 2 και 8 της ΕΣΔΑ¹⁴². Απορρίφθηκε, όμως, η βάση της παραβίασης των διατάξεων της Διεθνούς Σύμβασης Δικαιωμάτων του Παιδιού, με το σκεπτικό ότι αυτές δημιουργούν υποχρεώσεις μόνο για τα κράτη μέλη, αφήνοντας μεγάλη ευχέρεια σε αυτά να επιλέξουν τον τρόπο με τον οποίο σκοπεύουν να τα εφαρμόσουν. Αυτή η ευχέρεια αποκλείει την απευθείας επίκληση αυτών των διατάξεων από ιδιώτες, στην προκειμένη περίπτωση, προς υποστήριξη της αίτησής τους¹⁴³.

Σημαντικό σημείο της απόφασης είναι, καταρχήν, η ευρεία ερμηνεία που έδωσε το Δικαστήριο στο ζήτημα της νομιμοποίησης των προσφευγόντων. Όπως θα γίνει αντιληπτό και παρακάτω (Βλ. Β. Υποθέσεις με αρνητική έκβαση), αρκετές κλιματικές υποθέσεις που στηρίζονται στο δίκαιο ανθρωπίνων δικαιωμάτων, έχουν αντιμετωπιστεί από τα δικαστήρια ως λαϊκές αγωγές, με αποτέλεσμα να έχουν απορριφθεί λόγω αδυναμίας απόδειξης άμεσης και ατομικής βλάβης των αιτούντων στα δικαιώματά τους. Στην υπό σχολιασμό υπόθεση, όμως, το Δικαστήριο, ακολουθώντας το παράδειγμα της Urgenda, και επηρεασμένο από την ανάγκη παροχής αποτελεσματικής πρόσβασης στη δικαιοσύνη για τα περιβαλλοντικά θέματα, υιοθέτησε μια πιο ευέλικτη προσέγγιση προς όφελος των προσφευγόντων. Ως προς τους ιδιώτες πολίτες, έγινε δεκτό ότι έχουν **άμεσο και ατομικό** συμφέρον να προσφύγουν εναντίον του βελγικού κράτους. Το γεγονός ότι και άλλοι Βέλγοι πολίτες ενδέχεται να υποστούν την δική τους ζημία από τις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής, συγκρίσιμη, εν μέρει ή εν όλω, με τη ζημία των προσφευγόντων ιδιωτών, δεν αρκεί, για να μετατραπεί το προσωπικό συμφέρον αυτών σε γενικό συμφέρον. Ακόμα, η προϋπόθεση ατομικού συμφέροντος δεν ταυτίζεται με την απόδειξη ίδιας ζημίας, καθώς το ζήτημα της ζημίας που υπέστη καθένας από τους προσφεύγοντες αποτελεί ζήτημα εξέτασης της βάσης της αξίωσης και όχι του παραδεκτού αυτής¹⁴⁴. Ως προς την νομιμοποίηση της ένωσης Klimaatzaak, το Δικαστήριο υπενθύμισε, καταρχήν, το γεγονός ότι ένα νομικό πρόσωπο επιδιώκει έναν σκοπό, δεν συνεπάγεται το συμφέρον του να εγείρει δίκη για την επίτευξή του. Ωστόσο, οι περιβαλλοντικές οργανώσεις έχουν ένα προνομιακό καθεστώς, σύμφωνα με το άρθρο 9 παρ. 3 της σύμβασης του Άαρχους, το οποίο ορίζει ότι «...κάθε μέρος διασφαλίζει ότι τα μέλη του κοινού που πληρούν τα κριτήρια, εάν υπάρχουν, που ορίζονται στην εθνική του νομοθεσία, έχουν πρόσβαση σε διοικητικές ή δικαστικές διαδικασίες για την αμφισβήτηση πράξεων ή παραλείψεων ιδιωτών ή δημόσιων αρχών που αντιβαίνουν σε διατάξεις της εθνικής νομοθεσίας που αφορούν το περιβάλλον». Το Δικαστήριο έκρινε, λοιπόν, ότι, ενώ τα κράτη έχουν διακριτική ευχέρεια να καθορίσουν κριτήρια για την εφαρμογή του άρθρου 9 παρ. 3 της σύμβασης του Άαρχους, δεν μπορούν να εμποδίζουν όλες τις ΜΚΟ που ενεργούν αποκλειστικά με σκοπό την προώθηση της προστασίας του περιβάλλοντος από την άσκηση ένδικων βοηθημάτων. Με βάση την ευρωπαϊκή και εθνική νομολογία που εφαρμόζει την συνθήκη του Άαρχους, έγινε δεκτό ότι το Klimaatzaak είχε συμφέρον να προσφύγει ενώπιον των δικαστηρίων, καθώς η

¹⁴² Ο.π. (σημ. 134), σελίδα 61, παράγραφος 1.2.

¹⁴³ Ο.π. (σημ. 134), σελίδα 63, παράγραφος 1.3.

¹⁴⁴ Ο.π. (σημ. 134), σελίδα 51, παράγραφος 1.1.

καταπολέμηση της κλιματικής αλλαγής είναι ο κύριος καταστατικός του στόχος¹⁴⁵. Η ευέλικτη αυτή προσέγγιση του Δικαστηρίου στην νομιμοποίηση προσφυγής στη δικαιοσύνη για κλιματικές διαφορές, μπορεί να ανοίξει την πόρτα και για μελλοντικές διαφορές τόσο στο Βέλγιο, όσο και σε άλλη κράτη-μέλη της Σύμβασης του Άαρχους.

Ενώ, όμως, το Δικαστήριο των Βρυξελλών ακολούθησε τους ολλανδούς δικαστές στην απόφαση ότι ανήκε στην αρμοδιότητά του να εξετάσει τη συμβατότητα τόσο της δράσης του κράτους με το γενικό καθήκον επιμέλειας (duty of care), όσο και με τις θετικές υποχρεώσεις για τα ανθρώπινα δικαιώματα, εντούτοις αρνήθηκε να τους ακολουθήσει στην επιβολή των συγκεκριμένων ποσοστών μείωσης που ζητούσαν οι προσφεύγοντες. Το βελγικό Δικαστήριο έκρινε ότι η υποχρέωση επίτευξης των συγκεκριμένων στόχων μείωσης δεν απορρέει από εθνικούς ή διεθνείς κανόνες δικαίου¹⁴⁶. Η Συμφωνία των Παρισίων θέτει μόνο τον στόχο διατήρησης της αύξησης της μέση θερμοκρασίας του πλανήτη στους 2 ή 1,5 °C, ενώ και το γεγονός ότι η ΕΕ έχει δεσμευτεί με τον στόχο μείωσης των εκπομπών, στην επικράτειά της, κατά 55% κάτω από τα επίπεδα του 1990 έως το 2030 και για κλιματική ουδετερότητα έως το 2050, δεν επιτρέπει στη χώρα να δεσμευτεί νομικά σε τέτοιους στόχους¹⁴⁷. Ελλείψει, λοιπόν, τέτοιων ειδικών διεθνών ή εγχώριων υποχρεώσεων με συγκεκριμένα ποσοστά μείωσης, η ανάπτυξη ενός σχεδίου μείωσης των εθνικών εκπομπών ανήκει στη διακριτική εξουσία των νομοθετικών και εκτελεστικών οργάνων του κράτους. Η άρνηση του Δικαστηρίου φανερώνει ένα ζήτημα με το οποίο έρχονται συχνά αντιμέτωποι οι αιτούντες σε κλιματικές υποθέσεις και προειδοποιεί μελλοντικούς διαδίκους για την προσέγγιση των Βέλγων δικαστών ότι η επιβολή συγκεκριμένων στόχων μείωσης αερίων θερμοκηπίου υπερβαίνει τις αρμοδιότητές τους. Υπό αυτή την έννοια, η απόφαση χαρακτηρίστηκε ως μια Πύρρειος νίκη, καθώς πιθανότατα θα έχει οριακή επίδραση στην βελγική πολιτική για το κλίμα¹⁴⁸. Η μη επιβολή εντολής μείωσης οδήγησε την Klimaatzaak να ανακοινώσει ότι θα συνεχίσει τον δικαστικό αγώνα τόσο σε εθνικό επίπεδο όσο και ενώπιον του ΕΔΔΑ.

B. Υποθέσεις που απορρίφθηκαν

1. Armando Ferrao Carcalho και λοιποί κατά Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και Συμβουλίου (Peoples Climate Case)

i. Σύνοψη της Υπόθεσης

Πρόκειται για υπόθεση που λαμβάνει χώρα σε υπερεθνικό επίπεδο. Τον Μάιο του 2018, δέκα οικογένειες από χώρες κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Πορτογαλία, Γερμανία, Γαλλία, Ιταλία, Ρουμανία), αλλά και χώρες εκτός ΕΕ (Κένυα και Φίτζι) προσέφυγαν ενώπιον του Γενικού Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης επιδιώκοντας να υποχρεώσουν την ΕΕ να λάβει αυστηρότερες, από τις ήδη υπάρχουσες, ρυθμίσεις μείωσης των αερίων του θερμοκηπίου. Ανάμεσα στους προσφεύγοντες ήταν και η σουηδική ένωση νεολαίας Sami Youth Association Saminuorra. Οι προσφεύγοντες δραστηριοποιούνταν είτε στον αγροτικό τομέα και την

¹⁴⁵ Ό.π. (σημ. 134), σελ. 51-55, παράγραφος 1.2.

¹⁴⁶ Ό.π. (σημ. 134), σελίδα 80, παράγραφος 2.3.2.

¹⁴⁷ Ό.π. (σημ. 134), σελίδα 81, παράγραφος 2.3.2.

¹⁴⁸ Charlotte Renglet and Stefaan Smis, (2021), *The Belgian Climate Case: A Step Forward in Invoking Human Rights Standards in Climate Litigation?*, American Society of International Law, σελ. 4, διαθέσιμο στο: <https://www.asil.org/insights/volume/25/issue/21> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

κτηνοτροφία, είτε στον τουριστικό τομέα, δηλαδή σε επαγγελματικούς τομείς με σχετικά άμεση έκθεση στις συνέπειες της κλιματικής αλλαγής. Αίτημά τους ήταν, ειδικότερα, πρώτον η ακύρωση 3 νομοθετικών πράξεων σχετικών με την μείωση εκπομπών¹⁴⁹ και δεύτερον η αποζημίωση τους υπό την μορφή προστασίας τους για την ζημιά που ισχυρίζονται ότι υπέστησαν στο πλαίσιο μιας εξωσυμβατικής ευθύνης του άρθρου 340 ΣΛΕΕ¹⁵⁰.

Τόσο το Συμβούλιο όσο και το Κοινοβούλιο έκριναν την προσφυγή απαράδεκτη στη βάση του ότι, όσον αφορά το αίτημα ακύρωσης, οι προσφεύγοντες δεν πληρούσαν τα κριτήρια του τέταρτου εδαφίου του άρθρου 263 ΣΛΕΕ¹⁵¹ και όσον αφορά το αίτημα αποζημίωσης, αυτό σκοπούσε να πετύχει παρόμοιο αποτέλεσμα με το αίτημα ακύρωσης και συνεπώς έπρεπε να κηρυχθεί απαράδεκτο ακριβώς όπως και το πρώτο αίτημα¹⁵². Το Γενικό Δικαστήριο, με απόφασή του τον Μάιο του 2019, ακολούθησε το ίδιο σκεπτικό και δεν αποφάνθηκε επί της ουσίας, αλλά απέρριψε την υπόθεση για τυπικούς λόγους, διαπιστώνοντας ότι οι προσφεύγοντες δεν επηρεάζονταν ατομικά από τις νομοθετικές πράξεις που είχαν προσβάλει.

Οι προσφεύγοντες άσκησαν, τον Ιούλιο του 2019, αναίρεση κατά της ως άνω απόφασης, προβάλλοντας ότι το Γενικό Δικαστήριο εσφαλμένα έκρινε ότι δεν νομιμοποιούνταν ενεργητικά να ασκήσουν την εν λόγω προσφυγή σύμφωνα με το 263 ΣΛΕΕ.

Στις 25 Μαρτίου 2021, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο (ΔΕΕ) επικύρωσε την απόφαση του Γενικού Δικαστηρίου και έκρινε απαράδεκτη την προσφυγή, απορρίπτοντας τους ισχυρισμούς των προσφευγόντων. Έκρινε ότι οι προσφεύγοντες δεν αποδείκνυαν ότι επηρεάστηκαν ατομικά από την ευρωπαϊκή πολιτική για το κλίμα και τους διέταξε να πληρώσουν τα δικαστικά έξοδα στα οποία υποβλήθηκαν το Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο της ΕΕ.

ii. Τα επιχειρήματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων

Οι προσφεύγοντες ζητούν από το Γενικό Δικαστήριο να ακυρώσει την δέσμη των 3 νομοθετικών πράξεων της ΕΕ στον βαθμό που θέτουν τον στόχο μείωσης των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου για το 2030 κατά 40% σε σύγκριση με τα επίπεδα του 1990. Ισχυρίζονται ότι ο στόχος αυτός είναι ανεπαρκής, καθώς δεν συμφωνεί με τις υποχρεώσεις που έχει η ΕΕ με βάση

¹⁴⁹ Την Οδηγία 2018/410 «για την τροποποίηση της οδηγίας 2003/87/ΕΚ με σκοπό την ενίσχυση οικονομικά αποδοτικών μειώσεων των εκπομπών και την προώθηση επενδύσεων χαμηλών ανθρακούχων εκπομπών και της απόφασης (ΕΕ) 2015/1814», τον Κανονισμό 2018/842 «σχετικά με τις δεσμευτικές ετήσιες μειώσεις των εκπομπών αερίων θερμοκηπίου από τα κράτη μέλη από το 2021 έως το 2030, στο πλαίσιο της συμβολής στη δράση για το κλίμα για την τήρηση των δεσμεύσεων που απορρέουν από τη συμφωνία του Παρισιού και για την τροποποίηση του κανονισμού (ΕΕ) αριθ. 525/2013» και τον Κανονισμό 2018/841 «σχετικά με τη συμπερίληψη των εκπομπών αερίων θερμοκηπίου και των απορροφήσεων από δραστηριότητες χρήσης γης, αλλαγής χρήσης γης και δασοπονίας στο πλαίσιο για το κλίμα και την ενέργεια έως το 2030, καθώς και για την τροποποίηση του κανονισμού (ΕΕ) αριθ. 525/2013 και της απόφασης (ΕΕ) αριθ. 529/2013/ΕΕ» (LULUCF)

¹⁵⁰ 340 ΣΛΕΕ: Η συμβατική ευθύνη της Ένωσης διέπεται από το δίκαιο που εφαρμόζεται στη σχετική σύμβαση. Στο πεδίο της εξωσυμβατικής ευθύνης, η Ένωση υποχρεούται, σύμφωνα με τις γενικές αρχές του δικαίου που είναι κοινές στα δίκαια των κρατών μελών, να αποκαθιστά τη ζημιά που προξενούν τα θεσμικά όργανα ή οι υπάλληλοί της κατά την άσκηση των καθηκόντων τους. Κατά παρέκκλιση από το δεύτερο εδάφιο, η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα υποχρεούται να αποκαθιστά, σύμφωνα με τις γενικές αρχές δικαίου που είναι κοινές στα δίκαια των κρατών μελών, τις ζημιές που προξενεί η ίδια ή οι υπάλληλοί της κατά την άσκηση των καθηκόντων τους. Η προσωπική ευθύνη των υπαλλήλων έναντι της Ένωσης διέπεται από τις διατάξεις του κανονισμού περί της υπηρεσιακής τους καταστάσεως ή του καθεστώτος που τους διέπει.

¹⁵¹ 263 ΣΛΕΕ: Κάθε φυσικό ή νομικό πρόσωπο μπορεί, υπό τις προϋποθέσεις του πρώτου και του δεύτερου εδαφίου, να ασκεί προσφυγή κατά των πράξεων των οποίων είναι αποδέκτης ή που το αφορούν άμεσα και ατομικά, καθώς και κατά των κανονιστικών πράξεων που το αφορούν άμεσα χωρίς να περιλαμβάνουν εκτελεστικά μέτρα.

¹⁵² Απόφαση του Δικαστηρίου 25/03/2021, παράγραφος 20-23, διαθέσιμη στο: http://climatecasechart.com/climate-change-litigation/wp-content/uploads/sites/16/non-us-case-documents/2021/20210325_Case-no.-T-33018_judgment-1.pdf [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

ιεραρχικά υπέρτερο κοινοτικό δίκαιο, όπως ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ, η Συνθήκη για την Λειτουργία της ΕΕ, καθώς και με βάση διεθνές δίκαιο όπως η Συμφωνία των Παρισίων και η Σύμβαση Πλαίσιο του 1992¹⁵³. Στη συνέχεια, ζητούν από το Δικαστήριο να διατάξει το Συμβούλιο και το Κοινοβούλιο να εγκρίνουν μέτρα που να απαιτούν μείωση των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου έως το 2030 κατά τουλάχιστον 50 έως 60% σε σύγκριση με τα επίπεδα του 1990 ή σε τυχόν υψηλότερα επίπεδα τα οποία το Δικαστήριο κρίνει σκόπιμα. Η δεύτερη αυτή απαίτηση στηρίζεται στην εξωσυμβατική ευθύνη της ένωσης με βάση το άρθρο 340 ΣΛΕΕ, χωρίς να κάνει συγκεκριμένη αναφορά στα ανθρώπινα δικαιώματα. Επομένως, οι προσφεύγοντες δεν βασίζονται στην νομική βάση της προσφυγής τους εξολοκλήρου στο δίκαιο ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Τα δικαιώματα του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ που επικαλούνται οι προσφεύγοντες περιλαμβάνουν το δικαίωμα στη ζωή και τη σωματική ακεραιότητα (άρθρο 2 παρ. 1 και 3 παρ. 1), την ελευθερία του επαγγέλματος και το δικαίωμα προς εργασία (άρθρο 15 παρ. 1), το δικαίωμα της ιδιοκτησίας (άρθρο 17 παρ. 1), το δικαίωμα της ίσης μεταχείρισης των νέων και των ατόμων που ζουν σε αναπτυσσόμενες χώρες (άρθρο 20) και το δικαίωμα ευημερίας των παιδιών (άρθρο 24 παρ. 1). Η ΕΕ έχει υποχρεώσεις που απορρέουν από τα ως άνω δικαιώματα τόσο αρνητικού όσο και θετικού περιεχομένου. Πιο συγκεκριμένα, οι προσβαλλόμενες νομοθετικές πράξεις της ΕΕ κατανέμουν δικαιώματα εκπομπών στα κράτη-μέλη, τα οποία στη συνέχεια τα διανέμουν σε διάφορους φορείς. Σύμφωνα με τους προσφεύγοντες, η κατανομή από την ΕΕ είναι το πρώτο βήμα στην καταπάτηση των σχετικών θεμελιωδών δικαιωμάτων. Συνεπώς, τα θεμελιώδη δικαιώματα που επικαλούνται απαιτούν από την ΕΕ να απέχει από την κατανομή της ποσότητας δικαιωμάτων εκπομπών που επιτρέπουν οι προσβαλλόμενες Πράξεις Εκπομπών. Από την άλλη μεριά, οι προσφεύγοντες προβάλλουν ότι τα θεμελιώδη δικαιώματα επιβάλλουν την προστασία των πολιτών από τις εκπομπές, υποχρεώνοντας την ΕΕ και να υιοθετήσει θετικά μέτρα για την μείωση των εκπομπών, ακόμα κι αν αυτά αποδίδονται σε ιδιωτικούς φορείς¹⁵⁴.

Ένα ζήτημα που ανακύπτει είναι κατά πόσον η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων εκτείνεται στους αιτούντες που κατοικούν σε χώρες εκτός της ΕΕ, ήτοι στην Κένυα και τα Φίτζι. Οι προσφεύγοντες επικαλούνται αρκετά επιχειρήματα προς υποστήριξη αυτής της επέκτασης, υποστηρίζοντας ότι γενικά οι περιβαλλοντικοί νόμοι της ΕΕ και τα θεμελιώδη δικαιώματά της διατυπώνονται με γεωγραφική ουδετερότητα. Οποιαδήποτε αντίθετη περίπτωση διατυπώνεται ρητά, όπως στην περίπτωση της ελευθερίας αναζήτησης εργασίας, το πεδίο της οποίας περιορίζεται στους πολίτες της ΕΕ (άρθρο 15 παρ. 2 ΧΘΔ). Υποστηρίζουν, λοιπόν, ότι οι, εκτός ΕΕ, μικρομεσαίοι αγρότες και πάροχοι τουρισμού, πρέπει επίσης να εμπίπτουν στην προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων του Χάρτη, εάν επηρεάζονται αρνητικά από εκπομπές που προέρχονται από την ΕΕ και εγκρίνονται από κοινοτικές πράξεις¹⁵⁵.

Ένα επόμενο ζήτημα που ανακύπτει με την προσφυγή είναι το είδος της αιτιότητας που απαιτείται, ώστε να αποδειχθεί η παραβίαση των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Οι προσφεύγοντες ισχυρίζονται ότι έχουν υποστεί σοβαρή ζημιά στις οικονομικές δραστηριότητες και την περιουσία

¹⁵³ Προσφυγή Armnando Ferrao Carvalho and others, παράγραφοι 157-158, διαθέσιμη στο: http://climatecasechart.com/climate-change-litigation/wp-content/uploads/sites/16/non-us-case-documents/2018/20180524_Case-no.-T-33018_application-1.pdf [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

¹⁵⁴ 24.05.2018 – People’s Climate Case application delivered to the European General Court, παράγραφοι 112-114, διαθέσιμη στο: <https://peoplesclimatecase.caneurope.org/wp-content/uploads/2018/08/application-delivered-to-european-general-court.pdf> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

¹⁵⁵ Gerd Winter, (2020), *Case Comment: Armando Carvalho and Others v. EU: Invoking human rights and the paris agreement for better climate protection legislation*, Transnational Environmental Law, Cambridge University Press, σελ. 141-144.

τους, με αποτέλεσμα να παραβιάζονται θεμελιώδη δικαιώματά τους. Αναγνωρίζουν ότι η ζημιά αυτή δεν είναι φυσική άμεση επίδραση της κατανομής των εκπομπών, όπως θα συνέβαινε στο σενάριο της άμεσης έκθεσης στα αέρια που ρυπαίνουν την ατμόσφαιρα. Ισχυρίζονται, ωστόσο, ότι το μήκος της αλυσίδας ανάμεσα στην κατανομή των επιτρεπόμενων εκπομπών και στις ζημιές, όπως για παράδειγμα οι κατεστραμμένες καλλιέργειες, δεν θα έπρεπε να έχει σημασία, εφόσον η αιτιώδης συνάφεια υπάρχει και μπορεί να αποδειχθεί. Σύμφωνα με την IPCC, μεταξύ των εκπομπών και των βλαβών μεσολαβούν πολύπλοκες συστημικές διαδικασίες ανέμου και θαλάσσιων ρευμάτων. Παρόλα αυτά, η IPCC επισημαίνει ότι η αιτιότητα είναι «εξαιρετικά πιθανή», αναφερόμενη σε ποσοστό άνω του 95%. Και οι προσφεύγοντες υποστηρίζουν ότι η ΕΕ έχει σημαντικό ρόλο σε αυτή την αιτιώδη συνάφεια, έχοντας μερίδιο περίπου 10% των παγκόσμιων εκπομπών αερίων θερμοκηπίου¹⁵⁶.

Τέλος, σημαντικό σημείο της προσφυγής που πρέπει να αναφερθεί, είναι η αναγνώριση των προσφευγόντων ότι μια παρέμβαση στα θεμελιώδη δικαιώματα μπορεί να δικαιολογείται ενόψει υπέρτερων δημόσιων ή ιδιωτικών συγκρουόμενων συμφερόντων, όπως το συμφέρον για ενεργειακή ασφάλεια ή για επαγγελματική απασχόληση. Θεωρούν πως σε μια τέτοια σύγκρουση πρέπει να υπερτερήσουν τα συμφέροντα που σχετίζονται με την προστασία του κλίματος και κατ' εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας του άρθρου 52 παρ. 1 του Χάρτη, οι εκπομπές αερίων θερμοκηπίου να μειωθούν στο βαθμό που αυτό είναι εφικτό από τεχνική και οικονομική άποψη¹⁵⁷.

iii. Η κρίση του Δικαστηρίου

Ωστόσο, όπως ήδη αναφέρθηκε, τόσο το Γενικό Δικαστήριο όσο και το ΔΕΕ απέρριψαν την προσφυγή για λόγους παραδεκτού και δεν μπορούμε να έχουμε εικόνα για την εξέλιξη που θα είχαν οι ως άνω ισχυρισμοί των διαδίκων αν το Δικαστήριο έμπαινε στην ουσία της υπόθεσης.

Οι προσφεύγοντες, όμως, χρησιμοποίησαν το δίκαιο ανθρωπίνων δικαιωμάτων και για την ερμηνεία των προϋποθέσεων παραδεκτού της προσφυγής τους. Η προσφυγή στρέφεται κατά νομοθετικών πράξεων και σύμφωνα με το άρθρο 263 παρ. 4 ΣΛΕΕ, σε τέτοιες περιπτώσεις οι πράξεις πρέπει να αφορούν τους αιτούντες άμεσα και ατομικά.

Με βάση την πάγια νομολογία του ΔΕΕ, μια νομοθετική πράξη θεωρείται ότι αφορά ατομικά τα άτομα στα οποία δεν απευθύνεται, όταν τα αφορά λόγω ορισμένων ιδιοτήτων που τους χαρακτηρίζουν ή λόγω περιστάσεων που τους διαφοροποιούν από όλα τα άλλα πρόσωπα ή εάν η πράξη, λόγω αυτών των παραγόντων τα διακρίνει μεμονωμένα, όπως στην περίπτωση του προσώπου στο οποίο απευθύνεται (γνωστά ως κριτήρια Plaumann)¹⁵⁸. Οι προσφεύγοντες τόσο στον πρώτο, όσο και στον δεύτερο βαθμό, ισχυρίζονται αρχικά ότι τα κριτήρια Plaumann πληρούνται στην προκειμένη περίπτωση και, επικουρικά, αν το ΔΕΕ δεν αποδεχτεί αυτόν τον ισχυρισμό, ότι τα κριτήρια θα πρέπει να αναθεωρηθούν. Υποστηρίζουν, λοιπόν, ότι οι τρεις προσβαλλόμενες νομοθετικές πράξεις επηρεάζουν τους προσφεύγοντες *de facto*, προσβάλλοντας τα θεμελιώδη δικαιώματα καθενός με διακριτό τρόπο. Ορισμένες οικογένειες πλήττονται από ξηρασίες, άλλες από πλημμύρες, άλλες από το λιώσιμο του χιονιού ή από καύσωνες και πυρκαγιές

¹⁵⁶ Ο.π., σελ. 162

¹⁵⁷ 24.05.2018 – People's Climate Case application delivered to the European General Court, παράγραφοι 150-152, διαθέσιμη στο: <https://peoplesclimatecase.caneurope.org/wp-content/uploads/2018/08/application-delivered-to-european-general-court.pdf> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

¹⁵⁸ C-25/62 – Plaumann v Commission of the EEC, ECLI:EU:C:1963:17, σελ. 107, διαθέσιμο στο: <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&jur=C,T,F&num=25-62&td=ALL> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

που προκαλούνται ή εντείνονται από την κλιματική αλλαγή. Συνεπώς, όλοι οι προσφεύγοντες υποφέρουν με διαφορετικούς τρόπους. Ισχυρίζονται, ακόμα, ότι η παραβίαση των ατομικών δικαιωμάτων τους είναι διακριτή καθαυτή, διότι κάθε θεμελιώδες δικαίωμα πρέπει να προστατεύεται ανεξάρτητα από το πόσα άτομα θίγονται. Το γεγονός ότι υπάρχουν και άλλοι κάτοχοι δικαιωμάτων δεν μπορεί να έχει σημασία, καθώς η ατομική φύση της παραβίασης προκύπτει από τη φύση του δικαιώματος ως ατομικού¹⁵⁹.

Το Γενικό Δικαστήριο, όμως, αλλά και το ΔΕΕ έκριναν ότι ούτε τα *de facto* αποτελέσματα, ούτε η παρέμβαση στα ανθρώπινα δικαιώματα ξεχώριζαν τους αιτούντες από οποιοδήποτε άλλο πρόσωπο. Το γεγονός ότι οι προσφεύγοντες επηρεάζονται διαφορετικά από την κλιματική αλλαγή, λόγω των ιδιαίτερων προσωπικών συνθηκών τους, δεν αρκεί από μόνο του, για να θεμελιώσει την νομιμοποίηση αυτών να ασκήσουν προσφυγή για την ακύρωση μέτρου γενικής ισχύος, όπως είναι τα επίμαχα. Η ερμηνεία των περιστάσεων που επικαλούνται οι προσφεύγοντες ως απόδειξη ότι οι πράξεις τους αφορούν ατομικά, θα καθιστούσε, σύμφωνα με το Δικαστήριο, άνευ σημασίας τις απαιτήσεις του άρθρου 263 ΣΛΕΕ, τέταρτο εδάφιο, και θα δημιουργούσε *locus standi* για όλους χωρίς να πληρείται το κριτήριο του ατομικού ενδιαφέροντος, όπως αναφέρεται στην απόφαση Plaumann¹⁶⁰.

Ως προς το αίτημα αναθεώρησης των κριτηρίων Plaumann, το Γενικό Δικαστήριο απάντησε ότι ακόμα κι αν η έλλειψη ενεργητικής νομιμοποίησης εμποδίζει την άμεση πρόσβαση στα δικαστήρια της ΕΕ, η έμμεση πρόσβαση εξακολουθεί να είναι διαθέσιμη για τους προσφεύγοντες είτε μέσω προσφυγής κατά εκτελεστικών πράξεων της Επιτροπής, η οποία συνεπάγεται παρεμπόδιση έλεγχου νομιμότητας των υποκείμενων νομοθετικών πράξεων, σύμφωνα με το άρθρο 277 ΣΛΕΕ, είτε μέσω προσφυγής κατά εκτελεστικών πράξεων των κρατών μελών που ενδέχεται να οδηγήσουν σε αιτήσεις για την έκδοση προδικαστικής απόφασης, σύμφωνα με το άρθρο 267 ΣΛΕΕ. Το ΔΕΕ ενέμεινε σ' αυτόν τον συλλογισμό τονίζοντας ότι τα Δικαστήρια της ΕΕ δεν μπορούν να ερμηνεύουν τις προϋποθέσεις με τις οποίες ένα άτομο μπορεί να στραφεί κατά πράξης της Ένωσης με τρόπο που να συνεπάγεται την άρση των προϋποθέσεων που ορίζονται ρητά στη ΣΛΕΕ. Το δικαίωμα πραγματικής προσφυγής που καθιερώνεται υπό το άρθρο 47 του ΧΘΔ, δεν συνεπάγεται την άνευ όρων δυνατότητα προσφυγής ενός ατόμου για ακύρωση μιας νομοθετικής πράξης της Ένωσης απευθείας ενώπιον των δικαστηρίων της¹⁶¹.

Το ΔΕΕ, λοιπόν, σε μια από τις πρώτες ενέργειες κατά κλιματικών νομοθετικών πράξεων της ΕΕ, διευκρίνισε ότι δεν είναι δυνατή η επίκληση ενδεχόμενης παραβίασης θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων για την πρόσβαση στα ευρωπαϊκά δικαστήρια, καθ' υπέρβαση της νομολογίας Plaumann. Είναι, επομένως, σαφές ότι, δεδομένου ότι η πρόσβαση στα δικαστήρια της ΕΕ υπόκειται σε πολύ συγκεκριμένους κανόνες, είναι δύσκολο, προς το παρόν τουλάχιστον, να στεφθεί με επιτυχία μια γενική κλιματική υπόθεση που αμφισβητεί τους νόμους της Ένωσης. Η άρνηση αυτή του ΔΕΕ, να δεχτεί την άμεση πρόσβαση των προσφευγόντων, του στέρησε την ευκαιρία να δώσει την δική του ανάλυση και κριτική ως προς τους στόχους της ΕΕ σε σχέση με τα ανθρώπινα δικαιώματα. Έχει υποστηριχθεί, μάλιστα, ότι εάν οι αιτούντες επέλεγαν μια έμμεση προσβολή των πράξεων της ΕΕ, προσφεύγοντας στα εθνικά δικαστήρια, θα αναφέρονταν μάλλον

¹⁵⁹ Απόφαση του Δικαστηρίου 25/03/2021, παράγραφος 31, διαθέσιμη στο: http://climatecasechart.com/climate-change-litigation/wp-content/uploads/sites/16/non-us-case-documents/2021/20210325_Case-no.-T-33018_judgment-1.pdf [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

¹⁶⁰ Ο.π. παράγραφος 41.

¹⁶¹ Απόφαση του Δικαστηρίου 25/03/2021, παράγραφοι 67-78, διαθέσιμη στο: http://climatecasechart.com/climate-change-litigation/wp-content/uploads/sites/16/non-us-case-documents/2021/20210325_Case-no.-T-33018_judgment-1.pdf [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

στα δικαιώματα που κατοχυρώνονται από την ΕΣΔΑ και όχι από τον ΧΘΔ της ΕΕ, όπως έκαναν και οι προσφεύγοντες στην υπόθεση Urgenda. Μια τέτοια προσφυγή θα αμφισβητούσε τον ρόλο του ΔΕΕ ως βασικού φύλακα των θεμελιωδών δικαιωμάτων της ΕΕ, ρόλο τον οποίο είχε υποστηρίξει ένθερμα όταν γνωμοδότησε, το 2014, κατά της προσχώρησης της ΕΕ στην ΕΣΔΑ¹⁶².

2. Ένωση Ελβετών Ηλικιωμένων Γυναικών για την Προστασία του Κλίματος κατά Ελβετικού Ομοσπονδιακού Συμβουλίου και λοιπών (KlimaSeniorinnen case)

i. Σύνοψη της υπόθεσης

Η υπόθεση διαδραματίζεται σε εθνικό επίπεδο ενώπιον των δικαστηρίων της Ελβετίας. Ωστόσο, τον Νοέμβριο του 2020 κατατέθηκε προσφυγή και ενώπιον του ΕΔΔΑ. Ειδικότερα, τον Οκτώβριο του 2016, μια ομάδα ηλικιωμένων γυναικών από την Ελβετία (KlimaSeniorinnen), κατέθεσε αίτηση εναντίον της ελβετικής κυβέρνησης, αμφισβητώντας την επάρκεια των εθνικών πολιτικών και μέτρων μετριασμού που είχε λάβει για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής. Οι αιτούντες ισχυρίστηκαν, ειδικότερα, ότι τα μέτρα και οι πολιτικές της Ελβετίας δεν ήταν σύμφωνα με τον στόχο μείωσης της Συμφωνίας των Παρισίων (αύξηση μέσης θερμοκρασίας κατά 1,5 ή 2 °C) και συνεπώς η ελβετική κυβέρνηση παραβίαζε το ελβετικό Σύνταγμα και τα ανθρώπινα δικαιώματα¹⁶³. Η αίτηση απευθυνόταν σε τέσσερις διοικητικές αρχές: το Ομοσπονδιακό Συμβούλιο, το Υπουργείο Περιβάλλοντος, Μεταφορών και Ενέργειας, την Ομοσπονδιακή Υπηρεσία για το Περιβάλλον και την Ομοσπονδιακή Υπηρεσία Ενέργειας. Περιλάμβανε μια σειρά από συγκεκριμένα αιτήματα που αφορούσαν κυβερνητικές παραλείψεις και προσδιόριζαν τις υποχρεώσεις που πρέπει να εκπληρώσουν οι εναγόμενες αρχές. Μεταξύ αυτών ήταν η απαίτηση να τεθεί ο στόχος μείωσης των εκπομπών της τουλάχιστον 25% έως το 2020 και τουλάχιστον 50% έως το 2030 και να ληφθούν τα κατάλληλα μέτρα για την επίτευξή τους, προκειμένου να διασφαλιστεί ότι οι εθνικοί στόχοι και τα μέτρα μείωσης των εκπομπών είναι στο ελάχιστο σύμφωνα με την Συμφωνία των Παρισίων¹⁶⁴.

Το Υπουργείο Περιβάλλοντος, Μεταφορών και Ενέργειας (DETEC), που ήταν η αρμόδια αρχή να αποφανθεί επί της αίτησης, την απέρριψε τον Απρίλιο του 2017, λόγω έλλειψης ενεργητικής νομιμοποίησης των αιτούντων σύμφωνα με το άρθρο 25^a(1) του ελβετικού Κώδικα Διοικητικής Διαδικασίας (Administrative Procedure Act – APA). Οι αιτούντες προσέφυγαν κατά αυτής της απόρριψης τον Μάιο του 2017 απλώς για να απορριφθεί ξανά το αίτημά τους και από το Ελβετικό Ομοσπονδιακό Διοικητικό Δικαστήριο (Swiss Federal Administrative Court) τον Νοέμβριο του 2018. Το Δικαστήριο αποφάνθηκε, ειδικότερα, **ότι οι γυναίκες της Ένωσης δεν επηρεάζονταν από την αλλαγή του κλίματος με τρόπο που να τις διαφοροποιεί από το ευρύτερο γενικό κοινό, χαρακτηρίζοντας το αίτημά τους ως actio popularis και απορρίπτοντάς το ως απαράδεκτο με βάση τόσο το 25^a1 APA, όσο και τις διατάξεις της ΕΣΔΑ.**

Η Ένωση προσέφυγε κατά της απορριπτικής απόφασης ενώπιον του Ανώτατου Ελβετικού Δικαστηρίου (Swiss Supreme Court). Η εξέλιξη παρέμεινε η ίδια, καθώς το Ανώτατο Δικαστήριο απέρριψε επίσης το αίτημά τους, το 2020, με την ίδια βάση, συμπεραίνοντας ότι οι αναιρεσείοντες

¹⁶² Βλ. ό.π. Gerd Winter (σημ. 155), σελ. 159-160.

¹⁶³ Μη επίσημη αγγλική περίληψη της αίτησης που υποβλήθηκε από το KlimaSeniorinnen, παρ. 1, σελ. 3, διαθέσιμη στο: http://climatecasechart.com/climate-change-litigation/wp-content/uploads/sites/16/non-us-case-documents/2016/20161025_No.-A-29922017_petition.pdf [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

¹⁶⁴ Ό.π., παρ. 2,10, σελ. 8.

δεν θίγονται κατά νομικά κρίσιμο τρόπο στα θεμελιώδη δικαιώματά τους τα οποία επικαλούνται, από τις φερόμενες παραλείψεις της ελβετικής κυβέρνησης, και συνεπώς το αίτημά τους δεν αποσκοπεί στην διασφάλιση της ατομικής έννομης προστασίας τους σύμφωνα με το άρθρο 25 ΑΡΑ, το οποίο εγγυάται την προστασία μόνο των ατομικών δικαιωμάτων¹⁶⁵.

Τον Νοέμβριο του 2020, η Ελβετική Ένωση ηλικιωμένων γυναικών κατέθεσε προσφυγή ενώπιον του ΕΔΔΑ προβάλλοντας τα εξής: οι ανεπαρκείς πολιτικές του ελβετικού κράτους παραβιάζουν τα δικαιώματά τους υπό τα άρθρα 2 και 8 της ΕΣΔΑ, το Ανώτατο Ελβετικό Δικαστήριο παραβίασε το δικαίωμά τους σε δίκαιη δίκη υπό το άρθρο 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ και ότι οι ελβετικές αρχές και τα δικαστήρια παραβίασαν το δικαίωμά πραγματικής προσφυγής τους υπό το άρθρο 13 ΕΣΔΑ¹⁶⁶. Το ΕΔΔΑ κοινοποίησε την υπόθεση στην ελβετική κυβέρνηση, δίνοντας μάλιστα καθεστώς προτεραιότητας και κάλεσε την Ελβετία να υποβάλει τις παρατηρήσεις της έως τον Ιούλιο του 2021¹⁶⁷. Τον Σεπτέμβριο του 2021 κατατέθηκαν εννέα παρεμβάσεις τρίτων μερών, μεταξύ των οποίων η Διεθνής Επιτροπή Νομικών (International Commission of Jurists – ICJ) και το Ευρωπαϊκό Δίκτυο Εθνικών Ιδρυμάτων Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (European Network of National Human Rights Institutions – ENNHRI) παρέχοντας τις παρατηρήσεις τους για τις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής στα ανθρώπινα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των κρατών που απορρέουν από αυτά. Η υπόθεση εκκρεμεί ενώπιον του ΕΔΔΑ.

ii. Τα επιχειρήματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων

Η ένωση KlimaSeniorinnen υποστηρίζει ότι η ελβετική κυβέρνηση παραβιάζει τις υποχρεώσεις της να προστατεύει τα ανθρώπινα δικαιώματα των ηλικιωμένων Ελβετών γυναικών. Οι υποχρεώσεις της Ελβετίας να λάβει μέτρα προστασίας των δικαιωμάτων τους από την κλιματική αλλαγή πηγάζει τόσο από το ελβετικό Σύνταγμα, όσο και από την ΕΣΔΑ και την περιβαλλοντική νομολογία του ΕΔΔΑ. Ειδικότερα, επικαλούνται παραβίαση του **άρθρου 10 παρ. 1 του ελβετικού Συντάγματος**¹⁶⁸, το οποίο εγγυάται το δικαίωμα στη ζωή, καλύπτοντας τόσο την στέρηση της ζωής, όσο και τις απειλές σε αυτήν και συνεπώς, όπως υποστηρίζουν, καλύπτει και τις καταστάσεις στις οποίες ο κίνδυνος για τη ζωή είναι μακροπρόθεσμος, όπως η αυξημένη θνητότητα εξαιτίας των έντονων κυμάτων καύσωνα. Η υπερθέρμανση του πλανήτη έχει δημιουργήσει μία νέα, περισσότερο ευάλωτη, πληθυσμιακή ομάδα, αυτή των ηλικιωμένων γυναικών άνω των 75 ετών. Την διαπίστωση τους αυτή αποδεικνύουν με επιστημονικές έρευνες και δημοσιευμένα δεδομένα του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας και της IPCC. Η Ένωση υποστηρίζει, ακόμα, ότι οι γυναίκες επηρεάζονται περισσότερο από τους άνδρες από τον καύσωνα. Σε αυτή την πληθυσμιακή ομάδα, η πιθανότητα απειλής του δικαιώματος της ζωής αυξάνεται με την αύξηση των ζεστών ημερών. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την υποχρέωση του κράτους, προστασίας, ιδίως, των ηλικιωμένων γυναικών, από τις απειλητικές συνέπειες της

¹⁶⁵ Απόφαση του Ανώτατου Ελβετικού Δικαστηρίου (μη επίσημη μετάφραση στην αγγλική γλώσσα από το KlimaSeniorinnen), παρ. 5.5, διαθέσιμη στο: http://climatecasechart.com/climate-change-litigation/wp-content/uploads/sites/16/non-us-case-documents/2020/20200505_No.-A-29922017_judgment.pdf [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

¹⁶⁶ Προσφυγή Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and others v. Switzerland, παρ. 63, σελ. 10, διαθέσιμη στο: http://climatecasechart.com/climate-change-litigation/wp-content/uploads/sites/16/non-us-case-documents/2020/20201126_No.-A-29922017_application-1.pdf [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

¹⁶⁷ Κοινοποίηση του ΕΔΔΑ προς την ελβετική κυβέρνηση, διαθέσιμο στο: http://climatecasechart.com/climate-change-litigation/wp-content/uploads/sites/16/non-us-case-documents/2021/20210325_No.-A-29922017_na-1.pdf [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

¹⁶⁸ Σύμφωνα με το άρθρο 1 παρ. 1 του ελβετικού Συντάγματος «Κάθε άνθρωπος έχει δικαίωμα στη ζωή. Η θανατική ποινή απαγορεύεται», Federal Constitution of the Swiss Confederation.

περαιτέρω θέρμανσης του πλανήτη¹⁶⁹. Ακόμα, μαζί με το δικαίωμα στη ζωή, οι αιτούντες επικαλούνται παραβίαση της αρχής της βιώσιμης ανάπτυξης (άρθρο 73 ελβετικού Συντάγματος)¹⁷⁰ και την αρχή της προφύλαξης (άρθρο 74 παρ. 2 ελβετικού Συντάγματος)¹⁷¹.

Όπως αναφέρθηκε, οι αιτούντες δεν μένουν μόνο στο ελβετικό δίκαιο, αλλά ακολουθώντας το παράδειγμα της Urgenda, επικαλούνται και παραβίαση των άρθρων **2 και 8 της ΕΣΔΑ**, της οποίας συμβαλλόμενο μέρος είναι η Ελβετία. Το δικαίωμα στη ζωή του άρθρου 2 της ΕΣΔΑ είναι σχεδόν όμοιο με το δικαίωμα στη ζωή του ελβετικού Συντάγματος, επιβάλλοντας θετικές υποχρεώσεις στα κράτη να προστατεύουν τα άτομα εντός της δικαιοδοσίας τους από δραστηριότητες που είναι τόσο επιβλαβείς, ώστε να θέτουν σε κίνδυνο τη ζωή τους. Δεν απαιτείται να επέλθει θάνατος, για να διαπιστωθεί αυτός ο κίνδυνος από κανένα από τα δύο άρθρα. Σύμφωνα με το Klimaschutzplan 2050 είναι επιστημονικά αποδεδειγμένοι, και άρα προβλέψιμοι, οι κίνδυνοι που θα επέλθουν για την ζωή εάν συνεχιστούν τα ανεπαρκή μέτρα μετριασμού για τον περιορισμό της υπερθέρμανσης κατά παράβλεψη του στόχου, όπως έχει συμφωνηθεί από την διεθνή κοινότητα, όπως επίσης προβλέψιμος είναι ο κίνδυνος των ζώων της ευάλωτης ομάδας των ηλικιωμένων γυναικών.

Κατά πάγια νομολογία, το ΕΔΔΑ έχει δεχτεί την θετική υποχρέωση των κρατών να προστατεύουν την εγγύηση που απορρέει από το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ, σε σχέση με τις περιβαλλοντικές βλάβες που επηρεάζουν αρνητικά την υγεία, τη σωματική ακεραιότητα και την ιδιωτική και οικογενειακή ζωή και ευημερία, χωρίς να απαιτείται ως προϋπόθεση η απειλή της ζωής. Σε αντίθεση με το άρθρο 2 ΕΣΔΑ, στο άρθρο 8 λαμβάνεται υπόψη το ζήτημα της σύγκρουσης δημοσίων συμφερόντων, υπό την παράγραφο 2 του άρθρου, η οποία ορίζει ότι μια επέμβαση μπορεί να δικαιολογηθεί από εθνικά, οικονομικά και κοινωνικά συμφέροντα. Ωστόσο, οι ενάγοντες υποστηρίζουν ότι δεν υπάρχει δημόσιο συμφέρον που να έρχεται σε σύγκρουση με την υποχρέωση του κράτους να τους προστατεύει, δεδομένου ότι σχεδόν όλοι θα ανήκουν κάποια στιγμή στην ομάδα των ηλικιωμένων που θα επηρεαστούν πολύ από τις συνέπειες της υπερθέρμανσης του πλανήτη. Επομένως, δεν υπάρχει ανάγκη προστασίας μόνο των ηλικιωμένων που πλήττονται επί του παρόντος, αλλά και γενικό δημόσιο συμφέρον για συμμόρφωση με τον στόχο των τουλάχιστον 2 βαθμών Κελσίου¹⁷².

iii. Η κρίση του Δικαστηρίου

Η νομική δυσκολία που είχαν να αντιμετωπίσουν οι αιτούντες σε αυτή την υπόθεση ήταν οι αυστηροί δικονομικοί κανόνες παραδεκτού του ελβετικού δικαίου. Όπως ήδη αναφέρθηκε, το αίτημα τους απευθύνθηκε μόνο στην εκτελεστική εξουσία και όχι στην νομοθετική. Ως υπόθεση καθαρά ανθρωπίνων δικαιωμάτων, η Ένωση πρόσβαλε διοικητικές ενέργειες και παραλείψεις από διοικητικές αρχές, οι οποίες υπόκεινται σε δικαστική προσφυγή υπό το άρθρο 25 α παρ.1 του ελβετικού Κώδικα Διοικητικής Διαδικασίας, σε αντίθεση με τις κοινοβουλευτικές πράξεις που, υπό το άρθρο 190 του ελβετικού Συντάγματος, δεν μπορούν να αμφισβητηθούν δικαστικά. Συνεπώς, δεν τέθηκε ζήτημα διάκρισης των εξουσιών, παρότι το Υπουργείο που έκρινε επί της αίτησης πρότεινε ότι το Klimaschutzplan 2050 θα έπρεπε να επιδιώξει αλλαγή με πολιτικά μέσα και

¹⁶⁹ Αίτημα της Klimaschutzplan 2050 προς την ομοσπονδιακή κυβέρνηση και τις αρχές (μη επίσημη μετάφραση στην αγγλική), σελ. 63, παρ. 124, διαθέσιμη στο: https://klimasenioren.ch/wp-content/uploads/2017/05/request_KlimaSeniorinnen.pdf [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

¹⁷⁰ Ο.π., σελ. 56, παράγραφος 112.

¹⁷¹ Ο.π., σελ. 59, παράγραφος 116.

¹⁷² Ο.π., παράγραφος 137 και 175.

να εκφράσει τις ανησυχίες του στο κοινοβούλιο¹⁷³. Σύμφωνα, λοιπόν, με το ελβετικό Σύνταγμα (άρθρο 190), ο ελβετικός νόμος με τον οποίον τίθεντο ανεπαρκείς στόχοι μείωσης και μέτρα μετριασμού (Swiss CO2 Act 66), δεν υπόκειται σε δικαστικό έλεγχο. Για τον λόγο αυτό, οι αιτούντες προσέφυγαν κατά «πραγματικών πράξεων» διοικητικών αρχών (real acts), υπό το 25 α παρ. 1., το οποίο προβλέπει ότι κάθε πρόσωπο που έχει συμφέρον άξιο προστασίας, μπορεί να ζητήσει από την αρχή που είναι υπεύθυνη για πράξεις που βασίζονται στο ομοσπονδιακό δημόσιο δίκαιο και οι οποίες επηρεάζουν τα δικαιώματα ή τις υποχρεώσεις της α) να απέχει, διακόπτει ή ανακαλεί παράνομες πράξεις, β) διορθώνει τις συνέπειες παράνομων πράξεων, γ) επιβεβαιώνει την παρανομία τέτοιων πράξεων. Το άρθρο αυτό, ωστόσο, απαιτεί μια ιδιαίτερα επηρεαζόμενη ομάδα ατόμων, η οποία να έχει ένα συμφέρον «άξιο προστασίας». Γι' αυτό και έγινε επιλογή της συγκεκριμένης ηλικιακής ομάδας γυναικών, μεταξύ 75 και 84 ετών, ως την ιδιαίτερα κατάλληλη για αυτήν την προσφυγή στη δικαιοσύνη. Οι ηλικιωμένες γυναίκες επηρεάζονται ιδιαίτερα από την κλιματική αλλαγή και έχουν συμφέρον άξιο ειδικής προστασίας. Μάλιστα, κανένας έως τότε υφιστάμενος οργανισμός στην Ελβετία δεν πληρούσε αυτά τα κριτήρια και συνεπώς το 2016 ιδρύθηκε η ένωση Klimaseniorinnen με πρωτοβουλία της Greenpeace¹⁷⁴.

Το εγχείρημα, όμως, της οργάνωσης αυτής απέτυχε, τουλάχιστον στο εθνικό δικαιοδοτικό σύστημα, καθώς τόσο η αρμόδια διοικητική αρχή, όσο και το Ομοσπονδιακό και το Ανώτατο Ελβετικό Δικαστήριο χαρακτήρισαν το αίτημά της ως λαϊκή αγωγή. Απέρριψαν το επιχείρημα ότι οι ηλικιωμένες γυναίκες επηρεάζονται με ιδιαίτερο τρόπο από την κλιματική αλλαγή σε σχέση με τους υπόλοιπους πολίτες και ισχυρίστηκαν ότι το δικαίωμά τους για την προστασία της ζωής και της υγείας τους δεν επηρεάζεται με την απαιτούμενη ένταση που απαιτεί το άρθρο 25 α παρ. 1 του ελβετικού κώδικα διοικητικής διαδικασίας στην παρούσα χρονική στιγμή, καθώς το όριο του 1,5 °C υπερθέρμανσης του πλανήτη δεν έχει ακόμη επέλθει¹⁷⁵.

Αλλά και η νομική βάση των άρθρων 6 και 13 ΕΣΔΑ απορρίφθηκε από το Ανώτατο Δικαστήριο. Πιο συγκεκριμένα, στο αίτημα το Klimaseniorinnen και οι γυναίκες που εκπροσωπεί, υποστηρίζουν ότι η κλιματική πολιτική της Ελβετίας παραβιάζει και τις εγγυήσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων της ΕΣΔΑ και συνεπώς η ελβετική νομοθεσία για το κλίμα υπόκειται αναμφισβήτητα σε δικαστικό έλεγχο, βάσει των 6 παρ. 1 (δικαίωμα στη δίκαιη δίκη) και 13 ΕΣΔΑ, τα οποία εφαρμόζονται άμεσα στην Ελβετία. Η πρωτοβάθμια διοικητική αρχή, ωστόσο, απέρριψε και το Ανώτατο Δικαστήριο επικύρωσε την απόρριψη αυτής της βάσης με το ακόλουθο επιχείρημα. Καθώς η εφαρμογή του άρθρου 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ απαιτεί αστική αξίωση (civil claim) που να απορρέει από το εθνικό δίκαιο, πρέπει να υπάρχει μια διαφορά σχετικά με την ύπαρξη, το περιεχόμενο ή την άσκηση τέτοιων αστικών δικαιωμάτων. Το ΕΔΔΑ έχει κρίνει ότι μια τέτοια αστική διαφορά καλύπτει και τις διοικητικές κυβερνητικές αποφάσεις, υπό την προϋπόθεση ότι παραβιάζουν ευθέως δικαιώματα και υποχρεώσεις. Η διαφορά πρέπει να είναι σοβαρής φύσης και η έκβασή της να αποδεικνύεται άμεσα καθοριστική για την αστική αξίωση. Η προσβολή των δικαιωμάτων, υπό το 6 παρ. 1, πρέπει να είναι άμεση και προσωπική. Ο αιτών πρέπει να αποδείξει με τεκμηριωμένο και πειστικό τρόπο ότι τα δικαιώματά του, όπως κωδικοποιούνται στη Σύμβαση,

¹⁷³ Απάντηση του Υπουργείου Περιβάλλοντος, Μεταφορών και Ενέργειας προς το Klimaseniorinnen στις 26 Απριλίου 2017 (ανεπίσημη μετάφραση του νομικού τμήματος), παράγραφος 1.2, διαθέσιμη στο: https://klimaseniorinnen.ch/wp-content/uploads/2017/11/Verfuegung_UVEK_Abschnitt_C_English.pdf [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

¹⁷⁴ Basil Bornemann, Seline Keller, (2021), *New Climate Activism between Politics and Law: Analyzing the Strategy of the KlimaSeniorinnen Schweiz*, Politics and Governance, σελ. 126, παράγραφος 2.2.

¹⁷⁵ Απόφαση του Ανωτάτου Δικαστηρίου της Ελβετίας στις 5-5-2020, σελ. 16, παράγραφος 5.4, διαθέσιμη στο: <https://klimaseniorinnen.ch/wp-content/uploads/2020/06/Judgment-FSC-2020-05-05-KlimaSeniorinnen-English.pdf> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

επηρεάζονται άμεσα από την προσβαλλόμενη πράξη ή παράλειψη της δημόσιας αρχής. Μια λαϊκή αγωγή δεν επιτρέπεται. Στην υπόθεση αυτή, όμως, οι ηλικιωμένες γυναίκες δεν αποδεικνύουν ότι επηρεάζονται από τις κυβερνητικές πράξεις και παραλείψεις για το κλίμα με τρόπο ιδιαίτερο, ο οποίος υπερβαίνει εκείνον του ευρύτερου κοινού, αλλά η προσφυγή τους στη δικαιοσύνη αποτελεί απαράδεκτη λαϊκή αγωγή (*action popularis*), χωρίς να χρειάζεται να εξεταστεί περαιτέρω το άρθρο 13 ΕΣΔΑ, το οποίο απορροφάται πλήρως από το άρθρο 6 στις αστικές διαφορές¹⁷⁶.

Η εξέλιξη αυτή ώθησε, όπως αναφέρθηκε, την οργάνωση και τις ηλικιωμένες γυναίκες που αυτή εκπροσωπεί να καταθέσουν προσφυγή στο ΕΔΔΑ, ελπίζοντας ότι το Δικαστήριο θα υιοθετήσει μια εις βάθος προσέγγιση για να αξιολογήσει το καθήκον της Ελβετίας να προστατεύει την υγεία και την ζωή τους από τις αρνητικές επιπτώσεις της υπερθέρμανσης του πλανήτη, αναγνωρίζοντας την σχέση μεταξύ των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των κλιματικών ζητημάτων.

Γ. Υποθέσεις που εκκρεμούν

1. Duarte Agostinho και λοιποί κατά Πορτογαλίας και 32 κρατών

ι. Σύνοψη της Υπόθεσης:

Η υπόθεση αυτή λαμβάνει χώρα σε υπερεθνικό επίπεδο και είναι από τις πρώτες κλιματικές υποθέσεις ενώπιον του ΕΔΔΑ. Στις 3 Σεπτεμβρίου 2020, έξι νέοι από την Πορτογαλία, ηλικίας 8 έως 21 ετών, κατέθεσαν προσφυγή ενώπιον του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στρεφόμενοι εναντίον 27 κρατών – μελών της ΕΕ (Αυστρία, Βέλγιο, Βουλγαρία, Κύπρος, Τσεχία, Γερμανία, Ελλάδα, Δανία, Εσθονία, Φινλανδία, Γαλλία, Κροατία, Ουγγαρία, Ιρλανδία, Ιταλία, Λιθουανία, Λουξεμβούργο, Μάλτα, Ολλανδία, Λετονία, Πολωνία, Πορτογαλία, Ρουμανία, Σλοβακία, Σλοβενία, Ισπανία και Σουηδία), καθώς και εναντίον της Νορβηγίας, Ρωσίας, Ελβετίας, Τουρκίας, Ουκρανίας και του Ηνωμένου Βασιλείου. Με την προσφυγή τους, ισχυρίζονται ότι οι 33 αυτές χώρες, έχοντας αποτύχει να λάβουν επαρκή και αποτελεσματικά μέτρα για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής, έχουν παραβιάσει τα ανθρώπινα δικαιώματα που προστατεύονται από την ΕΣΔΑ και πρέπει να λάβουν άμεσα μια φιλόδοξη πολιτική για την αντιμετώπιση του φαινομένου, όχι μόνο μειώνοντας τις δικές τους εκπομπές, αλλά και αντιμετωπίζοντας την συμβολή τους στις εκπομπές που απελευθερώνονται εκτός των συνόρων τους, για παράδειγμα μέσω των εξαγωγών ορυκτών καυσίμων.

Οι προσφεύγοντες αναγνωρίζουν ότι τα εθνικά δικαστήρια καθενός από τα ως άνω κράτη έχουν τα μέσα να επιβάλλουν στις κυβερνήσεις τους την υποχρέωση να λάβουν τα απαραίτητα μέτρα για την αντιμετώπιση του προβλήματος. Ζητούν, όμως, από το ΕΔΔΑ να κρίνει ότι τα κράτη αυτά έχουν την υποχρέωση, βάσει της ΕΣΔΑ και των κλιματικών συμφωνιών στις οποίες είναι συμβαλλόμενα μέρη, να μειώσουν τις εκπομπές τους σε τέτοια ποσοστά, ώστε να κρατήσουν την αύξηση της μέση θερμοκρασίας του πλανήτη στον 1,5 βαθμό Κελσίου. Επιθυμούν, δηλαδή, να επιβάλλουν μια ακόμα πιο φιλόδοξη κλιματική πολιτική από τα δικαστήρια στην υπόθεση *Urgenda* που έκαναν λόγο για το όριο των 2 βαθμών Κελσίου. Θεωρούν ότι, εάν το ΕΔΔΑ αναγνωρίσει την υποχρέωση αυτή των κρατών, θα είναι πιο πιθανό τα εθνικά δικαστήρια να εκδώσουν αποφάσεις με τις οποίες θα διατάζουν τις κυβερνήσεις τους να λάβουν τα κατάλληλα και φιλόδοξα μέτρα. Οι προσφεύγοντες, όπως ακριβώς και στην υπόθεση *Urgenda*, δεν προβάλλουν καμία αξίωση για αποζημίωσή τους. Αντιθέτως, επιθυμούν, μέσα από την προσφυγή

¹⁷⁶ Ό.π., παράγραφοι 6.1, 6.2.

τους, να κινητοποιήσουν τους πολίτες της ΕΕ, ώστε να πιέσουν τα κράτη τους να αναλάβουν άμεση δράση¹⁷⁷.

Έναν μήνα μετά την κατάθεση της προσφυγής, τον Οκτώβριο του 2020, ο Πρόεδρος του τέταρτου τμήματος του Δικαστηρίου, ικανοποίησε το αίτημα των αιτούντων να δοθεί προτεραιότητα στην εκδίκαση της υπόθεσης, λόγω του επείγοντος χαρακτήρα της, σύμφωνα με το άρθρο 41 του Κανονισμού του Δικαστηρίου. Τον Νοέμβριο του 2020, το Δικαστήριο κοινοποίησε την υπόθεση στα 33 εναγόμενα κράτη, καλώντας τα να υποβάλλουν εγγράφως τις παρατηρήσεις τους σχετικά με το παραδεκτό και το βάσιμο της όλης υπόθεσης.

Στις 4 Φεβρουαρίου 2021, το Δικαστήριο απέρριψε το αίτημα των εναγόμενων κρατών για ανατροπή της απόφασης του να δώσει προτεραιότητα στην εκδίκαση της υπόθεσης και κάλεσε τα κράτη να υποβάλλουν τις παρατηρήσεις τους σχετικά με την υπόθεση το αργότερο έως τις 27 Μαΐου 2021. Επιπλέον, τον Μάιο του 2021, κατατέθηκαν 8 παρεμβάσεις τρίτων μερών στην υπόθεση¹⁷⁸. Προς το παρόν, οι 33 χώρες έχουν υποβάλει τις παρατηρήσεις τους, οι οποίες αναμένεται να κοινοποιηθούν στους ενάγοντες, ώστε να υποβάλλουν την απάντησή τους και να προχωρήσει η διαδικασία¹⁷⁹. Η υπόθεση, λοιπόν, εκκρεμεί ενώπιον του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

ii. Τα επιχειρήματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων

Στην προσφυγή τους, οι 6 νέοι από την Πορτογαλία επικαλούνται παραβίαση από τα 33 εναγόμενα κράτη των θετικών υποχρεώσεων που έχουν, αφενός, βάσει του άρθρου 2 ΕΣΔΑ, να διαμορφώσουν ένα νομοθετικό και θεσμικό πλαίσιο που θα αποτρέπει αποτελεσματικά τις απειλές εναντίον του δικαιώματος της ζωής και αφετέρου, βάσει του άρθρου 8 ΕΣΔΑ, να λάβουν κατάλληλα και εύλογα μέτρα για να προστατέψουν το δικαίωμα στην ιδιωτική ζωή και στην οικία, το οποίο παραβιάζεται όταν υπάρχει σοβαρή και ουσιώδης απειλή στην υγεία και την ευημερία των ατόμων. Επικαλούνται, όπως και στις προηγούμενες αποφάσεις που σχολιάστηκαν, την έως σήμερα διαμορφωθείσα νομολογία του ΕΔΔΑ για την ερμηνεία των προσβαλλόμενων άρθρων. Επικαλούνται όμως και παραβίαση του άρθρου 14 της ΕΣΔΑ (απαγόρευση των διακρίσεων), την οποία στηρίζουν στο νεαρό της ηλικίας τους.

Ως προς τα άρθρα 2 και 8, οι νέοι υποστηρίζουν ότι οι υποχρεώσεις των κρατών που απορρέουν από αυτά παραβιάζονται από την συμβολή κάθε εναγόμενου κράτους στις παγκόσμιες εκπομπές που έχουν ως αποτέλεσμα την επιδείνωση του φαινομένου τις κλιματικής αλλαγής. Ειδικότερα, τα κράτη συμβάλλουν στην κλιματική αλλαγή α) επιτρέποντας εκπομπές σε περιοχές που βρίσκονται στην δικαιοδοσία τους β) επιτρέποντας την εξαγωγή ορυκτών καυσίμων που παράγονται στο εσωτερικό τους, γ) επιτρέποντας την εισαγωγή αγαθών, η παραγωγή των οποίων περιλαμβάνει την απελευθέρωση εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου στην ατμόσφαιρα και δ) επιτρέποντας οντότητες εντός της δικαιοδοσίας τους να συμβάλλουν στην απελευθέρωση αερίων του θερμοκηπίου σε περιοχές εκτός των συνόρων τους, για παράδειγμα μέσα από την εξαγωγή ορυκτών καυσίμων ή την χρηματοδότηση τέτοιων εξαγωγών¹⁸⁰. Όπως αναφέρουν οι

¹⁷⁷ Court Application filed 3.9.2020, διαθέσιμη στο: <https://youth4climatejustice.org/wp-content/uploads/2020/12/Application-form-annex.pdf>, σελίδα 10, παράγραφος 63 [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

¹⁷⁸ Τα δικόγραφα των παρεμβάσεων διαθέσιμα στο: <https://ln.sync.com/dl/383819540/pwjkt7x-uy5x8334-sib42xf2-pk8wkc9b> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

¹⁷⁹ Περισσότερες πληροφορίες για το στάδιο της υπόθεσης υπάρχουν στην ιστοσελίδα της υπόθεσης: <https://youth4climatejustice.org/the-case/>

¹⁸⁰ Βλ. ό.π. (σημ. 177), παρ. 9.

προσφεύγοντες, τα όλο συνεχώς αυξανόμενα ακραία καιρικά φαινόμενα, που πλήττουν και την Πορτογαλία, όπως τα μεγάλα κύματα καύσωνα και οι πυρκαγιές ασκούν επιρροή στην ικανότητά τους να κοιμηθούν, να αθληθούν και να απολαύσουν υπαίθριες δραστηριότητες, προκαλώντας τους παράλληλα άγχος για τις πιθανές επιπτώσεις που θα έχουν αυτά τα φαινόμενα τόσο για τους ίδιους, όσο και για τις οικογένειες που επιθυμούν να δημιουργήσουν. Δεδομένου ότι αυτές οι συνέπειες εντείνονται κατά την διάρκεια ζωής των προσφευγόντων, υπερβαίνουν κατά πολύ τα όρια που ενεργοποιούν την εφαρμογή των υποχρεώσεων των άρθρων 2 και 8¹⁸¹. Κεντρικό στοιχείο στο επιχείρημα των προσφευγόντων είναι ότι οι υποχρεώσεις στα άρθρα 2 και 8 πρέπει να ερμηνεύονται υπό το πρίσμα των διάφορων στοιχείων του διεθνούς δικαίου. Ειδικότερα, πρέπει να ερμηνεύονται υπό το πρίσμα του άρθρου 2 της Συμφωνίας των Παρισίων και την φιλοδοξία που αυτό θέτει να περιοριστεί η αύξηση της μέσης θερμοκρασίας του πλανήτη στον 1,5 βαθμό Κελσίου, τους στόχους της Συμφωνίας-Πλαίσιο για την κλιματική αλλαγή, καθώς και την Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για τα δικαιώματα του παιδιού, σύμφωνα με την οποία σε κάθε ενέργεια που αφορά τα παιδιά, τα καλύτερα συμφέροντα των παιδιών πρέπει να έχουν πρωταρχική σημασία. Στηρίζονται ακόμα και στην αρχή της προφύλαξης, ώστε να ληφθεί υπόψη η επιστημονική αβεβαιότητα ως προς το ακριβές ποσό κατά το οποίο θα ζεσταθεί η ατμόσφαιρα με βάση τις τρέχουσες εκπομπές¹⁸². Το ιδιαίτερο σημείο στο επιχείρημά τους, ωστόσο, είναι ότι κανένα από τα εναγόμενα κράτη δεν έχει λάβει τα απαραίτητα μέτρα για τον μετριασμό όχι μόνο των εκπομπών που αποδίδονται σε αυτό, αλλά και των εκπομπών που προέρχονται έξω από τα σύνορά του, αλλά συνδέονται με αυτό με κάποιο τρόπο, για παράδειγμα μέσα από εισαγωγές αγαθών. Το πρόβλημα είναι ότι οι διατάξεις της Σύμβασης Πλαίσιο και της Συμφωνίας των Παρισίων προσανατολίζονται γύρω από τις εκπομπές που αποδίδονται στα κράτη μέρη τους και προέρχονται από πηγές εντός της δικαιοδοσίας τους. Οι προσφεύγοντες επιδιώκουν να επεκτείνουν τις διατάξεις αυτές, διευρύνοντας την νομολογία του ΕΔΔΑ για τα δικαιώματα που προστατεύονται από την ΕΣΔΑ¹⁸³.

Τα εναγόμενα κράτη παραβιάζουν και το άρθρο 14 της ΕΣΔΑ σε συνδυασμό με τα άρθρα 2 και 8. Ειδικότερα, οι προσφεύγοντες υποστηρίζουν ότι, λόγω της ηλικίας τους, οι συνέπειες από την παραβίαση των δικαιωμάτων τους υπό τα άρθρα 2 και 8, είναι μεγαλύτερες συγκριτικά με μεγαλύτερες γενιές, όχι μόνο επειδή θα ζήσουν περισσότερα χρόνια, αλλά και επειδή οι επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής θα γίνονται χειρότερες με την πάροδο των χρόνων. Συνεπώς, με την λήψη ανεπαρκών μέτρων μετριασμού των επιπτώσεων, οι εναγόμενοι μεταφέρουν, ανατιολόγητα, το βάρος της κλιματικής αλλαγής στις νεότερες γενιές¹⁸⁴.

Ιδιαίτερα σημαντικό είναι το γεγονός ότι το Δικαστήριο, όταν κοινοποίησε την υπόθεση στα 33 κράτη, τα κάλεσε να υποβάλλουν τις παρατηρήσεις τους, επικαλούμενο όχι μόνο τα άρθρα 2, 8 και 14, στα οποία έχουν στηρίξει το αίτημά τους οι προσφεύγοντες, αλλά και το άρθρο 3 της ΕΣΔΑ (απαγόρευση των βασανιστηρίων), καθώς και το άρθρο 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της σύμβασης (προστασία της ιδιοκτησίας). Το Δικαστήριο έχει αυτή την δυνατότητα, καθώς, σύμφωνα και την αρχή *jura novit curia*, ο δικαστής μπορεί να βασίσει τις αποφάσεις του σε νομοθεσία την οποία δεν έχουν αναφέρει οι διάδικοι. Η επίκληση ειδικά του άρθρου 3 από το ίδιο το Δικαστήριο αποτελεί ένα καινοτόμο σημείο, καθώς είναι ένα άρθρο που

¹⁸¹ Ο.π. (σημ. 177), παράγραφος 27.

¹⁸² Ο.π. (σημ. 177), παράγραφος 28.

¹⁸³ Ole W Pedersen, (2020), *The European Convention of Human Rights and Climate Change – Finally!*, EJIL:Talk!, διαθέσιμο στο: <https://www.ejiltalk.org/the-european-convention-of-human-rights-and-climate-change-finally/> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

¹⁸⁴ Ο.π. (σημ. 177), παράγραφος 31.

δεν αναφέρεται συχνά στις κλιματικές υποθέσεις. Αναλυτικότερα, το άρθρο 3 της ΕΣΔΑ ορίζει ότι: «Ουδείς επιτρέπεται να υποβληθή εις βασάνους ούτε εις ποινάς ή μεταχειρίσιν απανθρώπων ή εξευτελιστικάς». Το αν κάποια μεταχείριση εμπίπτει στην έννοια της κακομεταχείρισης του άρθρου 3 εξαρτάται από πολλούς παράγοντες, όπως την διάρκειά της, τις φυσικές και ψυχικές επιπτώσεις της, ενώ μπορεί επίσης να ληφθεί υπόψη το φύλο, η ηλικία και η κατάσταση της υγείας του θύματος. Στην νομολογία του το ΕΔΔΑ έχει κρίνει ότι ένα ελάχιστο επίπεδο κακομεταχείρισης υπό το άρθρο 3 περιλαμβάνει «πραγματική σωματική βλάβη ή έντονη σωματική ταλαιπωρία», αλλά και ελλείπει αυτών των στοιχείων μπορεί να περιλαμβάνει μεταχείριση που «εξευτελίζει ή υποτιμά ένα άτομο δείχνοντας έλλειψη σεβασμού ή μειώνει την ανθρώπινη αξιοπρέπειά του ή προκαλεί αισθήματα φόβου, αγωνίας ή κατωτερότητας ικανά να σπάσουν την ηθική και σωματική αντίσταση ενός ατόμου»¹⁸⁵. Η επίκληση του άρθρου 3 στην υπό κρίση υπόθεση θέτει το ζήτημα της θετικής υποχρέωσης των κρατών να λαμβάνουν μέτρα αποτροπής των πραγματικών και άμεσων κινδύνων κακομεταχείρισης όσων βρίσκονται υπό την δικαιοδοσία τους. Στο ζήτημα της κλιματικής αλλαγής, αυτό συνδέεται, ενδεχομένως, με το ερώτημα που θέτουν οι προσφεύγοντες αν τα εναγόμενα κράτη έχουν κάνει το «δίκαιο μερίδιό» τους ως προς την συνεισφορά τους στην μείωση των παγκόσμιων εκπομπών, για να αποτρέψουν τον φόβο των ατόμων για τις φυσικές καταστροφές που βιώνουν και για την προοπτική να ζήσουν σε ένα πιο θερμό κλίμα για την υπόλοιπη ζωή τους. Ειδικά ως προς τους ανήλικους, το ΕΔΔΑ έχει κρίνει ότι είναι ιδιαίτερα ευάλωτοι σε διάφορες μορφές βίας και ως εκ τούτου, δικαιούνται κρατική προστασία από παραβιάσεις της απόλυτης απαγόρευσης που κατοχυρώνεται στο άρθρο 3¹⁸⁶. Η προοπτική, επομένως, μιας απόφασης του ΕΔΔΑ για μια απαίτηση σχετική με το κλίμα που θα περιλαμβάνει το άρθρο 3 είναι ιδιαίτερος αξιοσημείωτη, ειδικά από την στιγμή που το ίδιο το δικαστήριο έκρινε σκόπιμη αυτή την συμπερίληψη, και θα επεκτείνει τις βάσεις που έθεσε η υπόθεση Urgenda στην υποχρέωση προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων κατά την λήψη μέτρων για την κλιματική αλλαγή.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει, ακόμα, στην υπόθεση αυτή, το γεγονός ότι το Δικαστήριο δέχτηκε ως παραδεκτή την προσφυγή παρόλο που δεν είχε τηρηθεί ο κανόνας της εξάντλησης των εσωτερικών ενδίκων μέσων των εναγόμενων κρατών. Αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό αν ληφθεί υπόψη ότι μεγάλο ποσοστό των υποθέσεων που υποβάλλονται στο ΕΔΔΑ απορρίπτονται για λόγους απαραδέκτου. Το Δικαστήριο, λοιπόν, σ' αυτή την περίπτωση, έκανε δεκτό τον ισχυρισμό των προσφευγόντων ότι ήταν πρακτικά αδύνατο να εξαντλήσουν τα ένδικα μέσα και στα 33 κράτη που ενάγουν. Οι προσφεύγοντες ισχυρίστηκαν επιπλέον, ότι τα εθνικά δικαστήρια δεν παρέχουν, μέχρι στιγμής επαρκή νομικά μέσα όσον αφορά τις ανεπαρκείς πολιτικές μείωσης των εκπομπών που λαμβάνονται από τις κυβερνήσεις. Βέβαια, η υπόθεση Urgenda έδειξε ότι υπάρχει έδαφος να χρησιμοποιηθεί η ΕΣΔΑ ενώπιον εθνικών δικαστηρίων με θετικό αποτέλεσμα για το κλίμα. Ωστόσο, οι νέοι από την Πορτογαλία ζητούν εδώ κάτι διαφορετικό από αυτό που αποτέλεσε το κύριο αίτημα στην Urgenda. Ζητούν από το Δικαστήριο να αναγνωρίσει την από κοινού ευθύνη των κρατών για την κλιματική αλλαγή και την παραβίαση της ΕΣΔΑ και την απολύτως επείγουσα ανάγκη λήψης μέτρων και όχι να διατάξει την υποχρέωση μείωσης των εκπομπών σε συγκεκριμένα ποσοστά όπως έγινε στην περίπτωση της Urgenda. Ευελπιστούν ότι το ΕΔΔΑ θα λειτουργήσει ως οδηγός για τις εθνικές δικαστικές ενέργειες και μια θετική απόφασή του θα ενθαρρύνει τα εθνικά δικαστήρια να εκδώσουν αποφάσεις τύπου Urgenda, οι οποίες να

¹⁸⁵ Corina Heri, 2020, *The ECtHR's Pending Climate Change Case: What's ill-treatment got to do with it?*, EJIL:Talk!, διαθέσιμο στο: <https://www.ejiltalk.org/the-ecthrs-pending-climate-change-case-whats-ill-treatment-got-to-do-with-it/> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021]

¹⁸⁶ ΕΔΔΑ, απόφαση 20.01.2015, *Atesogloy v. Turkey*, παρ. 27.

διασφαλίζουν ότι η συμβολή της Ευρώπης στην παγκόσμια προσπάθεια μετριασμού των αερίων του θερμοκηπίου είναι συνεπής με τον άκρως φιλόδοξο στόχο του 1,5 βαθμού Κελσίου της Συμφωνίας των Παρισίων. Σε τελική ανάλυση, στο ζήτημα των κλιματικών υποθέσεων, το ερώτημα δεν πρέπει να είναι εάν τα εθνικά ή τα διεθνή δικαστήρια είναι τα κατάλληλα fora για να εξετάσουν τις κλιματικές υποθέσεις. Αντιθέτως, για την πλήρη αξιοποίηση των δυνατοτήτων του νόμου για την αντιμετώπιση της επείγουσας κλιματικής ανάγκης, πρέπει να αξιοποιηθεί η συμβιωτική σχέση που υπάρχει ανάμεσα σε εγχώρια και διεθνή δικαστήρια και κατ' επέκταση ανάμεσα σε εθνικό και διεθνές δίκαιο¹⁸⁷.

Συμπεράσματα – Επίλογος

Οι αποφάσεις που σχολιάστηκαν αναδεικνύουν την αυξημένη προσπάθεια ατόμων και μη κυβερνητικών οργανώσεων να εγείρουν επιχειρήματα που στηρίζονται στην παραβίαση ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε δίκες για την κλιματική αλλαγή. Αυτές οι προσπάθειες συμπίπτουν με μια περίοδο αυξημένης διεθνούς προσοχής στην σύνδεση και αλληλεπίδραση δικαιωμάτων – κλιματικής αλλαγής, συμπεριλαμβανομένης της αναφοράς αυτής της σύνδεσης στην Συμφωνία των Παρισίων, αλλά και της αναγνώρισής της σε εκθέσεις διεθνών ομάδων εμπειρογνομόνων¹⁸⁸. Η ευρεία αναγνώριση των τρόπων με τους οποίους η κλιματική αλλαγή αφορά και επηρεάζει τα ανθρώπινα δικαιώματα υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική, καθώς παρείχε ένα ουσιαστικό νομικό πλαίσιο για την ανάλυση των κρατικών ενεργειών που οδηγούν στην κλιματική αλλαγή¹⁸⁹. Χαρακτηριστικό παράδειγμα των αναδυόμενων υποθέσεων στην Ευρώπη, αποτελεί η πλέον πρόσφατη ιταλική υπόθεση, γνωστή ως «Η τελευταία κρίση», που κατατέθηκε τον Ιούνιο του 2021 από περισσότερους από 200 ενάγοντες και ΜΚΟ εναντίον της ιταλικής κυβέρνησης, οι οποίοι αμφισβητούν τις ανεπαρκείς πολιτικές μείωσης των αερίων θερμοκηπίου, επικαλούμενοι την παραβίαση πολλών θεμελιωδών δικαιωμάτων που αναγνωρίζονται από το ιταλικό κράτος¹⁹⁰.

Παράλληλα, παρατηρείται μια αυξανόμενη δεκτικότητα των δικαστηρίων έναντι των επιχειρημάτων που βασίζονται στα ανθρώπινα δικαιώματα και μία συναίνεση στο γεγονός ότι υπάρχει υποχρέωση ανθρωπίνων δικαιωμάτων για μείωση των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου. Στις υποθέσεις στην Ολλανδία και στο Βέλγιο είδαμε ότι είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθεί με επιτυχία το δίκαιο ανθρωπίνων δικαιωμάτων ως βάση ενός ισχυρισμού για την προστασία του κλίματος και να αναγνωριστεί μια κυβέρνηση ως υπεύθυνη για την ελλιπή κλιματική δράση της με βάση τις διατάξεις για τα ανθρώπινα δικαιώματα. Εξακολουθούν, ωστόσο, να υπάρχουν αρκετές δυσκολίες και νομικά εμπόδια τα οποία ενδέχεται να είναι δύσκολο να ξεπεραστούν. Σε άλλες περιπτώσεις, λοιπόν, όπως στην KlimaSeniorinnen στην Ελβετία και στην Peoples Climate Case εναντίον της ΕΕ, τα διαδικαστικά ζητήματα αποτέλεσαν κρίσιμα εμπόδια που δεν μπόρεσαν να αντιμετωπιστούν από τους ενάγοντες. Τα σημαντικότερα εμπόδια που προκύπτουν έχουν να κάνουν με την νομιμοποίηση των εναγόντων, ώστε να είναι παραδεκτό το ένδικο βοήθημά τους, καθώς και την αρχή της διάκρισης των εξουσιών.

¹⁸⁷ Climate Change and the European Court of Human Rights: The Portuguese Youth Case, Paul Clark, Gerry Liston, Ioannis Kalpouzos, October 2020, EJIL:Talk!, διαθέσιμο στο: <https://www.ejiltalk.org/climate-change-and-the-european-court-of-human-rights-the-portuguese-youth-case/>

¹⁸⁸ Βλ. παραπάνω Μέρος II

¹⁸⁹ *Symposium Article: A rights turn in climate change litigation?*, J. Peel, H. Osofsky, Δεκέμβριος 2017, Transnational Environmental Law, σελ. 45-46

¹⁹⁰ Piovano C., 2021, *Climate change litigation in Italy: The dawn of a new era?*, Clifford Chance, διαθέσιμο στο: <https://www.cliffordchance.com/content/dam/cliffordchance/briefings/2021/06/climate-change-litigation-in-italy-the-dawn-of-a-new-era.pdf> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

Ειδικότερα, οι εθνικοί ή ενωσιακοί αυστηροί δικονομικοί κανόνες πρόσβασης στη δικαιοσύνη είναι ιδιαίτερα κρίσιμοι και διαφέρουν από δικαιοδοσία σε δικαιοδοσία. Ορισμένες δικαιοδοσίες επιτρέπουν ένδικα βοηθήματα βάσει βλαβών που είναι γενικοί για το κοινό, όπως συνέβη στην υπόθεση Urgenda. Σε άλλες περιπτώσεις, αντίθετα, η παγκόσμια φύση της κλιματικής αλλαγής καθιστά δύσκολο για τους ενάγοντες να αποδείξουν άμεσο και προσωπικό συμφέρον προσφυγής στη δικαιοσύνη. Ακόμα, καθώς πολλές αγωγές υποβάλλονται από περιβαλλοντικές οργανώσεις, η νομιμοποίηση αυτών των νομικών προσώπων να υποβάλουν επιχειρήματα προσβολής δικαιωμάτων στη ζωή ή την σωματική ακεραιότητα των μελών τους μπορεί, επίσης, να αποτελέσει εμπόδιο σε ορισμένες δικαιοδοσίες με αυστηρούς κανόνες νομιμοποίησης των νομικών προσώπων. Επιπλέον, οι διάδικοι σε κλιματικές υποθέσεις πρέπει να έχουν υπόψη τους ότι οι δικαστές ενδέχεται να θεωρήσουν ότι η επιβολή συγκεκριμένων στόχων μείωσης των εκπομπών αερίων θερμοκηπίου υπερβαίνει τις αρμοδιότητές τους, όπως ακριβώς έγινε στην υπόθεση Klimazaak στο Βέλγιο. Στην Ευρώπη, απάντηση σε αυτό το εμπόδιο θα μπορούσε να δώσει το νέο πλάνο δράσης για το κλίμα που εκδόθηκε πρόσφατα από την ΕΕ και το οποίο αυξάνει τον στόχο μείωσης των εκπομπών από 40% στο φιλόδοξο 55% έως το 2030 σε σύγκριση με τα επίπεδα του 1990. Η ολοκλήρωση ενσωμάτωσης αυτού του σχεδίου στην νομοθεσία της ΕΕ, θα δημιουργούσε ένα νέο δεσμευτικό πρότυπο που θα μπορούσε να περιορίσει την διακριτική εξουσία των ευρωπαϊκών κρατών και να βοηθήσει τους ενάγοντες να ξεπεράσουν το εμπόδιο του διαχωρισμού των εξουσιών σε μελλοντικές κλιματικές υποθέσεις¹⁹¹.

Ένα άλλο σημείο που παρατηρείται είναι ότι οι κλιματικές υποθέσεις που λαμβάνουν χώρα σε εθνικό επίπεδο, ακόμα και αν είναι επιτυχημένες, είναι ιδιαίτερα μακροχρόνιες, ενώ αντίθετα οι υποθέσεις που, έως τώρα, έχουν κατατεθεί στο ΕΔΔΑ έχουν λάβει καθεστώς προτεραιότητας. Και ο χρόνος είναι ιδιαίτερα σημαντικός στην περίπτωση της κλιματικής αλλαγής, όταν η επιστήμη υπενθυμίζει διαρκώς τα στενά χρονικά περιθώρια δράσης.

Η επιτυχία, συνεπώς, των κλιματικών υποθέσεων που βασίζονται στα ανθρώπινα δικαιώματα θα εξαρτηθεί από το συγκεκριμένο νομικό πλαίσιο στο οποίο εμφανίζεται, τις εφαρμοστέες διατάξεις παραδεκτού, τις συνθήκες ανθρωπίνων δικαιωμάτων που έχει επικυρώσει το εναγόμενο κράτος, αλλά και από το αν οι δικαστές μπορούν και έχουν την πρόθεση να ερμηνεύσουν τους κανόνες ανθρωπίνων δικαιωμάτων με έναν προοδευτικό τρόπο. Και αυτή η προοδευτική ερμηνεία μπορεί να δικαιολογηθεί από το γεγονός ότι οι κίνδυνοι που εγκυμονούν από την κλιματική αλλαγή είναι πολύ διαφορετικής φύσεως από την γενικότερη υποβάθμιση του περιβάλλοντος, καθώς διακυβεύονται ζωτικά δικαιώματα, όπως το δικαίωμα στη ζωή και πρέπει να παρέχεται αποτελεσματική δικαστική προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων έναντι αυτών των βλαβών¹⁹². Σε κάποιες περιπτώσεις, τέλος, τα ανθρώπινα δικαιώματα μπορεί να χρησιμοποιηθούν απλώς ως ερμηνευτικό εργαλείο που βοηθάει τα δικαστήρια να εντοπίσουν παραβιάσεις άλλων νομικών υποχρεώσεων που πηγάζουν, για παράδειγμα, από αδικοπραξία, από παράβαση νομοθετικής υποχρέωσης για το κλίμα ή από παράβαση του καθήκοντος επιμέλειας (όπως συνέβη στην απόφαση του Πρωτοβάθμιου Δικαστηρίου της Ολλανδίας στην υπόθεση Urgenda). Με λίγα λόγια, όσο οι δικαστικές υποθέσεις για την κλιματική αλλαγή αυξάνονται, τόσο συνεχής επαγρύπνηση απαιτείται για τα πολλά εμπόδια που εξακολουθούν να προκύπτουν

¹⁹¹ Renglet, S. Smis, Insights, 2021, *The Belgian Climate Case: A Step Forward in Invoking Human Rights Standards in Climate Litigation?*, C. σελ. 4.

¹⁹² *The use of human rights law in climate change litigation*, Dewaele Janne, University of Montpellier, σελ. 76, διαθέσιμη στο: <https://repository.gchumanrights.org/bitstream/handle/20.500.11825/1295/Dewaele.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

και τις στρατηγικές που θα μπορούσαν να εφαρμοστούν, για να ξεπεραστούν. Κρίσιμες για την πορεία αυτής της στροφής στα επιχειρήματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων θα είναι και οι αποφάσεις στις ποικίλες υποθέσεις που εκκρεμούν, ιδιαίτερα στις υποθέσεις για τις οποίες θα κληθεί να αποφασίσει για πρώτη φορά το ΕΔΔΑ.

Βέβαια, ακόμα κι αν τα επιχειρήματα παραβίασης ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε υποθέσεις για το κλίμα δεν οδηγήσουν σε τυπικά επιτυχημένες αποφάσεις, μπορεί και πάλι να έχουν σημαντική επίδραση στην διαμόρφωση του δημόσιου διαλόγου σχετικά με την στάση των κρατών απέναντι στην κλιματική κρίση. Τέτοιες υποθέσεις φέρνουν στο προσκήνιο τις εθνικές αποτυχίες μετριασμού ή προσαρμογής στην κλιματική αλλαγή, τις ανησυχίες των πολιτών και επαναπροσανατολίζουν την συζήτηση γύρω από τις επιπτώσεις του φαινομένου στην απόλαυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Ένα τέτοιο πλαίσιο μπορεί να αποδειχθεί ισχυρό κίνητρο για πολιτική και κοινωνική δράση με επίκεντρο την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική

Βιβλία

- Σιούτη Γλ., (2018), *Εγχειρίδιο Δικαίου Περιβάλλοντος*, Γ' Έκδοση, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας, σελ. 163
- Δούση Ε., (2020), *Διεθνές Δίκαιο και Διπλωματία της Κλιματικής Αλλαγής*, Νομική Βιβλιοθήκη
- Δούση Ε., (2017), *Μικρές Εισαγωγές: Κλιματική Αλλαγή*, Εκδόσεις Παπαδόπουλος

Άρθρα-Μελέτες-Σχόλια

- Κατσιμπάρης Κ., (2008), *Διάσκεψη του Μπαλί για την Κλιματική Αλλαγή: Πόσο επιτυχής μπορεί να θεωρηθεί;*, Νόμος και Φύση.
- Αυγερινοπούλου Δ.-Θ., (2018), *Η Μετριοπαθής Συμφωνία των Παρισίων για την Κλιματική Αλλαγή*, Νόμος και Φύση.
- Ν. Τσοκανάς, (2020), *Η δικαστική αντιμετώπιση των φυσικών καταστροφών που οφείλονται στην κλιματική αλλαγή σε ΗΠΑ και Ευρώπη*, Διοικητική Δίκη 1/2020, Εκδόσεις Σάκκουλα: Αθήνα – Θεσσαλονίκη.
- Μαρία-Κωνσταντίνα Λιλή-Κόκκορη, (2018), *Έλεγχος Κλιματικής Αλλαγής: Από το Πρωτόκολλο του Κιότο, στη Συμφωνία του Παρισιού*, Συλλογικό Έργο, protecting the environment from human intervention: Legal and criminological aspects, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.
- Kaloudis Augusta-Maria, (2018), *The control of climate change from the Kyoto Protocol to the Paris Agreement*, Συλλογικό Έργο, protecting the environment from human intervention: Legal and criminological aspects, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.
- Μητσιοπούλου Σ., 2021, *Η «απόφαση του αιώνα»: Διοικητικό Πρωτοδικείο Παρισιού, απόφαση της 3^{ης} Φεβρουαρίου 2021- Ευθύνη του Δημοσίου για αποκατάσταση της περιβαλλοντικής βλάβης που οφείλεται σε παραλείψεις του να λάβει τα κατάλληλα μέτρα κατά της κλιματικής αλλαγής*, Διοικητική Δίκη, 2, , Εκδόσεις Σάκκουλα: Αθήνα-Θεσσαλονίκη.

- Δούση Ε., 2018, *Η περιβαλλοντική διακυβέρνηση στα Ηνωμένα Έθνη: το παράδειγμα της κλιματικής αλλαγής*, Συλλογικό Έργο: Τα Ηνωμένα Έθνη και οι νέες προκλήσεις στο διεθνές στερέωμα, Εκδόσεις Σάκκουλα: Αθήνα – Θεσσαλονίκη.
- The Green Tank, 2020, *Ο Ευρωπαϊκός Κλιματικός Νόμος*.
- Λούβη Κ. Μ., (2020), *Κλιματική αλλαγή και φυσικές καταστροφές υπό το φως της Συμφωνίας των Παρισίων*, ΔιΔικ 1, Εκδόσεις Σάκκουλα: Αθήνα – Θεσσαλονίκη.

Ξενόγλωσση

Βιβλία

- P. Birnie, A. Boyle, C. Redgwell, (2009), *International Law and the Environment*, 3rd edition, Oxford University Press.
- B. Lewis, (2018), *Environmental Human Rights and Climate Change: Current Status and Future Prospects*, Springer.

Άρθρα-Μελέτες-Σχόλια

- J. Peel, H. Osofsky, (2017), *Symposium Article: A Rights Turn in Climate Change Litigation?*, Transnational Environmental Law, Cambridge University Press.
- Spencer Weart, (2021), *The Discovery of Global Warming, Introduction and Summary: A Hyperlinked History of Climate Change Science*, The American Institute of Physics, διαθέσιμο στο: <https://history.aip.org/climate/summary.htm> [Τελευταία πρόσβαση: 15.11.2021].
- Desert News, (1988), *Time magazine picks earth in lieu of man of the year*, διαθέσιμο στο: <https://www.deseret.com/1988/12/26/18789038/time-magazine-picks-earth-in-lieu-of-man-of-the-year> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].
- Lavanya Rajamani, (2016), *Journal of Environmental Law: The 2015 Paris Agreement: Interplay Between Hard, Soft and Non-Obligations*, Oxford.
- E. Fisher, (2013), *Climate change litigation, obsession and expertise: reflecting on the scholarly response to Massachusetts v. EPA*, University of Denver, Law and Policy.
- Bodansky D., (2016), *The Paris Climate Change: A New Hope?*, The American Journal of International Law.
- Bodansky D., 2015, *The Paris agreement 12 December 2015 - legally binding versus non-legally binding instruments*, Environmental Law and Management, 27(5).
- Lennart Wegener, 2020, *SYMPOSIUM ARTICLE: Can the Paris Agreement Help Climate Change Litigation and Vice Versa?*, Transnational Environmental Law, 9:1.
- Taylor K., Kurmayer N. J., (2021), *Greens join far-right in bid to stop EU climate law*, Euractiv.com, διαθέσιμο στο: <https://www.euractiv.com/section/energy-environment/news/greens-join-far-right-in-bid-to-stop-eu-climate-law/> [Τελευταία πρόσβαση: 15.11.2021].
- Bechtel D. S., 2021, *The New EU Climate Law Symbolic Law or New Governance Framework?* Verfassungsblog, διαθέσιμο στο: <https://verfassungsblog.de> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021]
- Benoit Mayer, (2016), *Human Rights in the Paris Agreement*, , Climate Law 6, διαθέσιμο στο: <https://www.benoitmayer.com/files/Human%20rights%20in%20the%20Paris%20Agreement.pdf> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].
- Benoit Mayer, (2021), *Climate change mitigation as an obligation under human rights treaties?*, The American Journal of International Law, Cambridge University Press.
- Savaresi A., (2019), *Human Rights and Climate Change*, International Environmental Law-making and Diplomacy Review 2018 - Human Rights and the Environment (University of Eastern Finland and UNEP 2019), διαθέσιμο στο:

https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3327981 [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

- Roger Cox, (2015), *A climate change litigation precedent: Urgenda foundation v The state of the Netherlands*, CIGI PAPERS no 79, διαθέσιμο στο: https://www.cigionline.org/sites/default/files/cigi_paper_79.pdf [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].
- Charlotte Renglet and Stefaan Smis, (2021), *The Belgian Climate Case: A Step Forward in Invoking Human Rights Standards in Climate Litigation?*, American Society of International Law, διαθέσιμο στο: <https://www.asil.org/insights/volume/25/issue/21> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].
- Gerd Winter, (2020), *Case Comment: Armando Carvalho and Others v. EU: Invoking human rights and the paris agreement for better climate protection legislation*, Transnational Environmental Law, Cambridge University Press.
- Basil Bornemann, Seline Keller, (2021), *New Climate Activism between Politics and Law: Analyzing the Strategy of the KlimaSeniorinnen Schweiz*, Politics and Governance.
- Ole W Pedersen, (2020), *The European Convention of Human Rights and Climate Change – Finally!*, EJIL:Talk!, διαθέσιμο στο: <https://www.ejiltalk.org/the-european-convention-of-human-rights-and-climate-change-finally/> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].
- Corina Heri, 2020, *The ECtHR's Pending Climate Change Case: What's ill-treatment got to do with it?*, EJIL:Talk!, διαθέσιμο στο: <https://www.ejiltalk.org/the-ecthrs-pending-climate-change-case-whats-ill-treatment-got-to-do-with-it/> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].
- Paul Clark, Gerry Liston, Ioannis Kalpouzos, (2020), *Climate Change and the European Court of Human Rights: The Portuguese Youth Case*, EJIL:Talk!, διαθέσιμο στο: <https://www.ejiltalk.org/climate-change-and-the-european-court-of-human-rights-the-portuguese-youth-case/> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].
- Piovano C., 2021, *Climate change litigation in Italy: The dawn of a new era?*, Clifford Chance, διαθέσιμο στο: <https://www.cliffordchance.com/content/dam/cliffordchance/briefings/2021/06/climate-change-litigation-in-italy-the-dawn-of-a-new-era.pdf> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].
- Renglet, S. Smis, (2021), *The Belgian Climate Case: A Step Forward in Invoking Human Rights Standards in Climate Litigation?*, Insights, διαθέσιμο στο: <https://www.asil.org/insights/volume/25/issue/21> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].
- Dewaele Janne, *The use of human rights law in climate change litigation*, , University of Montpellier, σελ. 76, διαθέσιμη στο: <https://repository.gchumanrights.org/bitstream/handle/20.500.11825/1295/Dewaele.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

Εκθέσεις - Μελέτες Διεθνών-Ευρωπαϊκών Οργάνων

- IPCC, (2012): *Glossary of terms. In: Managing the Risks of Extreme Events and Disasters to Advance Climate Change Adaptation* [Field, C.B., V. Barros, T.F. Stocker, D. Qin, D.J. Dokken, K.L. Ebi, M.D. Mastrandrea, K.J. Mach, G.-K. Plattner, S.K. Allen, M. Tignor, and P.M. Midgley (eds.)]. A Special Report of Working Groups I and II of the Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). Cambridge University Press, Cambridge, UK, and New York, NY, USA, διαθέσιμο στο: https://archive.ipcc.ch/pdf/special-reports/srex/SREX-Annex_Glossary.pdf [Τελευταία πρόσβαση: 15.11.2021]
- IPCC, (2021), *Summary for Policymakers. In: Climate Change 2021: The Physical Science Basis. Contribution of Working Group I to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change* [Masson-Delmotte, V., P. Zhai, A. Pirani,

- S.L. Connors, C. Péan, S. Berger, N. Caud, Y. Chen, L. Goldfarb, M.I. Gomis, M. Huang, K. Leitzell, E. Lonnoy, J.B.R. Matthews, T.K. Maycock, T. Waterfield, O. Yelekçi, R. Yu, and B. Zhou (eds.)). In Press., σελ. 5, παρ. Α.1, διαθέσιμο στο: https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg1/downloads/report/IPCC_AR6_WGI_SPM_final.pdf [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021]
- UNEP, (2015), *Climate Change and Human Rights*, διαθέσιμο στο: https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/9530/-Climate_Change_and_Human_Rightsclimate-change.pdf.pdf?sequence=2&%3BisAllowed= [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021]
 - Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας, (2014), *Quantitative risk assessment of the effects of climate change on selected causes of death, 2030s and 2050s*.
 - Report of an Ad Hoc Study Group on Carbon Dioxide and Climate, (1979), *Carbon Dioxide and Climate: A Scientific Assessment*, Μασαχουσέτη, Εθνική Ακαδημία Επιστημών ΗΠΑ, διαθέσιμη στο: <https://www.nap.edu/read/12181/chapter/1> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].
 - World Climate Programme, (1985), *Report of the International Conference on the assessment of the role of carbon dioxide and of other greenhouse gases in climate variations and associated impacts*, World Meteorological Organization, διαθέσιμο στο: https://library.wmo.int/doc_num.php?explnum_id=8512 [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].
 - A/RES/43/53, *Protection of global climate for present and future generations of mankind*.
 - IPCC, (1990), *Policymaker Summary of Working Group I (Scientific Assessment of Climate Change)*.
 - IPCC, (2007), *Climate Change 2007: Synthesis Report, Summary for Policymakers*.
 - Σύνοδος του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου (12 Δεκεμβρίου 2019) – Συμπεράσματα, διαθέσιμο στο: <https://www.consilium.europa.eu/media/41780/12-euco-final-conclusions-el.pdf> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].
 - Setzer J., Higham C., (2021), *Global trends in climate change litigation:2021 snapshot*, Policy report, London: Grantham Research Institute on Climate Change and the Environment and Centre for Climate Change Economics and Policy, London School of Economics and Political Science.
 - UNEP, (2020), *Global Climate Litigation Report: 2020 Status Review*.
 - Εθνική Ακαδημία Επιστημών ΗΠΑ, (1979), *Report of an Ad Hoc Study Group on Carbon Dioxide and Climate, Carbon Dioxide and Climate: A Scientific Assessment*, διαθέσιμη στο: <https://www.nap.edu/read/12181/chapter/1> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].
 - World Climate Programme, World Meteorological Organization, (1985), *Report of the International Conference on the assessment of the role of carbon dioxide and of other greenhouse gases in climate variations and associated impacts*, διαθέσιμο στο: https://library.wmo.int/doc_num.php?explnum_id=8512 [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].
 - WWF, 2021, *Ευρωπαϊκός Κλιματικός Νόμος: η τελική συμφωνία αντικατοπτρίζει την πολιτική, όχι την επιστήμη*, διαθέσιμο στο: <https://www.wwf.gr/?uNewsID=3107916> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].
 - UNEP, *Emissions Gap Report 2019 Global progress report on climate action*, διαθέσιμο στο: <https://www.unep.org/interactive/emissions-gap-report/2019/> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].
 - Resolution 7/23, Human Rights Council.
 - UN Human Rights Council, 2009, *Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights on the relationship between climate change and human rights*, , A/HCR/10/61, διαθέσιμο στο: <https://www.refworld.org/docid/498811532.html> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].
 - Resolution 10/4, Human Rights and Climate Change.

- A/HCR/RES/19/10, Human Rights Council.
- A/HCR/22/43, Human Rights Council.
- UNICEF, (2015), *Unless we act now: the impact of climate change on children*, διαθέσιμη στο: https://www.unicef.org/sites/default/files/2019-02/Unless_we_act_now_Executive_summary-ENG.pdf [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

Διεθνή και Ευρωπαϊκά Νομικά Κείμενα

- United Nations, (1992), *United Nations Framework Convention on Climate Change*, διαθέσιμο στο: <https://ypen.gov.gr/wp-content/uploads/legacy/Files/Klimatiki%20Allagi/Symvasi%20Plaisio.pdf> [Τελευταία πρόσβαση: 15.11.2021].
- United Nations, (1998), *Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change*, διαθέσιμο στο: <https://unfccc.int/resource/docs/convkp/kpeng.pdf> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].
- Συμφωνία του Παρισιού, (2015), Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, διαθέσιμο στο: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:22016A1019\(01\)&from=ES](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:22016A1019(01)&from=ES) [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].
- Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία διαθέσιμη στο: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-15051-2019-INIT/el/pdf> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].
- Κανονισμός (ΕΕ) 2021/1119 «Ευρωπαϊκό Νομοθέτημα για το Κλίμα», διαθέσιμο στο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/HTML/?uri=CELEX:32021R1119&from=EL#d1e39-1-1> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].
- Κανονισμός (ΕΕ) 2019/1999, διαθέσιμο στο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018R1999&from=EN> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].
- Ανακοίνωση COM (2021) 550 final, διαθέσιμη στο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=CELEX%3A52021DC0550&qid=1633448692756> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή, (2018), Ανακοίνωση της Επιτροπής *Καθαρός πλανήτης για όλους: Ένα ευρωπαϊκό, στρατηγικό, μακρόπνοο όραμα για μια ενημερούσα, σύγχρονη, ανταγωνιστική και κλιματικά ουδέτερη οικονομία*.
- Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, (2019), *Η Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία*, COM(2019) 640 final, διαθέσιμη στο: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-15051-2019-INIT/el/pdf> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].
- Σύνοδος του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου (12 Δεκεμβρίου 2019) – Συμπεράσματα, διαθέσιμο στο: <https://www.consilium.europa.eu/media/41780/12-euco-final-conclusions-el.pdf> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].
- Κανονισμός (ΕΕ) 2019/1999, διαθέσιμο στο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018R1999&from=EN> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή, (2021), Ανακοίνωση *Προσαρμογή στον στόχο του 55 %»: υλοποίηση του στόχου της ΕΕ για το κλίμα με ορίζοντα το 2030 στην πορεία προς την κλιματική ουδετερότητα*, COM/2021/550 final, διαθέσιμη στο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=CELEX%3A52021DC0550&qid=1633448692756> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

- Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, 2020, Τροπολογίες του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 8ης Οκτωβρίου 2020 στην πρόταση κανονισμού του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για τη θέσπιση πλαισίου με στόχο την επίτευξη κλιματικής ουδετερότητας και για την τροποποίηση του κανονισμού (ΕΕ) 2018/1999 (ευρωπαϊκός νόμος για το κλίμα) (COM(2020)0080 – COM(2020)0563 – C9-0077/2020 – 2020/0036(COD)), τροπολογία 48, διαθέσιμο στο: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2020-0253_EL.pdf [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

Δικαστικά Έγγραφα

- Philippe & Partners, διαθέσιμο στο: http://climatecasechart.com/climate-change-litigation/wp-content/uploads/sites/16/non-us-case-documents/2014/20141201_2660_summons.pdf [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].
- Προσφυγή Armnando Ferrao Carvalho and others, διαθέσιμη στο: http://climatecasechart.com/climate-change-litigation/wp-content/uploads/sites/16/non-us-case-documents/2018/20180524_Case-no.-T-33018_application-1.pdf [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].
- 24.05.2018 – People’s Climate Case application delivered to the European General Court, διαθέσιμη στο: <https://peoplesclimatecase.caneurope.org/wp-content/uploads/2018/08/application-delivered-to-european-general-court.pdf> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].
- Προσφυγή Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and others v. Switzerland, διαθέσιμη στο: http://climatecasechart.com/climate-change-litigation/wp-content/uploads/sites/16/non-us-case-documents/2020/20201126_No.-A-29922017_application-1.pdf [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].
- Αίτημα της klimasenioren προς την ομοσπονδιακή κυβέρνηση και τις αρχές (μη επίσημη μετάφραση στην αγγλική), διαθέσιμη στο: https://klimasenioren.ch/wp-content/uploads/2017/05/request_KlimaSeniorinnen.pdf [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].
- Απάντηση του Υπουργείου Περιβάλλοντος, Μεταφορών και Ενέργειας προς το klimasenioren στις 26 Απριλίου 2017 (ανεπίσημη μετάφραση του νομικού τμήματος), διαθέσιμη στο: https://klimasenioren.ch/wp-content/uploads/2017/11/Verfuegung_UVEK_Abschnitt_C_English.pdf [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

Νομολογία

- Translation Summons Urgenda Foundation v. Kingdom of the Netherlands, διαθέσιμο στο: <https://www.urgenda.nl/wp-content/uploads/Translation-Summons-in-case-Urgenda-v-Dutch-State-v.25.06.10.pdf> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].
- Supreme Court Judgement in English, διαθέσιμο στο: <http://climatecasechart.com/climate-change-litigation/non-us-case/urgenda-foundation-v-kingdom-of-the-netherlands/> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].
- Απόφαση Γαλλόφωνου Πρωτοβάθμιου Δικαστηρίου των Βρυξελλών 17.06.2021 διαθέσιμη στο: http://climatecasechart.com/climate-change-litigation/wp-content/uploads/sites/16/non-us-case-documents/2021/20210617_2660_judgment-1.pdf [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].
- Απόφαση του Δικαστηρίου 25/03/2021 διαθέσιμη στο: http://climatecasechart.com/climate-change-litigation/wp-content/uploads/sites/16/non-us-case-documents/2021/20210325_Case-no.-T-33018_judgment-1.pdf [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

- Απόφαση του Δικαστηρίου 25/03/2021, διαθέσιμη στο: http://climatecasechart.com/climate-change-litigation/wp-content/uploads/sites/16/non-us-case-documents/2021/20210325_Case-no.-T-33018_judgment-1.pdf [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].
- Απόφαση του Ανώτατου Ελβετικού Δικαστηρίου (μη επίσημη μετάφραση στην αγγλική γλώσσα από το KlimaSeniorinnen), διαθέσιμη στο: http://climatecasechart.com/climate-change-litigation/wp-content/uploads/sites/16/non-us-case-documents/2020/20200505_No.-A-29922017_judgment.pdf [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].
- Απόφαση του Ανωτάτου Δικαστηρίου της Ελβετίας στις 5-5-2020, διαθέσιμη στο: <https://klimaseniorinnen.ch/wp-content/uploads/2020/06/Judgment-FSC-2020-05-05-KlimaSeniorinnen-English.pdf>
- ΕΔΔΑ, απόφαση 20.01.2015, Atesogloy v. Turkey
- C-25/62 – Plaumann v Commission of the EEC, ECLI:EU:C:1963:17, σελ. 107, διαθέσιμο στο: <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&jur=C,T,F&num=25-62&td=ALL> [Τελευταία Πρόσβαση: 15.11.2021].

Σύνδεσμοι

- <https://climate.nasa.gov/resources/global-warming-vs-climate-change/>
- <https://climate.nasa.gov/evidence/>
- <https://eody.gov.gr/wp-content/uploads/2019/05/klimatiki-allagi.pdf>
- <https://www.ipcc.ch/about/>
- <https://www.ipcc.ch/assessment-report/ar6/>
- <https://www.aosis.org>
- <https://www.cdp.net/en/campaigns/nazca>
- <https://unfccc.int/process/the-paris-agreement/status-of-ratification>
- https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal/delivering-european-green-deal_el
- <https://eody.gov.gr/wp-content/uploads/2019/05/klimatiki-allagi.pdf>
- <http://climatecasechart.com/climate-change-litigation/us-climate-change-litigation/>
- <https://www.cdp.net/en/campaigns/nazca>
- <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2014/11/11/us-china-joint-announcement-climate-change>
- <https://unfccc.int/process/the-paris-agreement/status-of-ratification>